

81.2 (Anka) (No)
C 38

А. Б. Седен-Хуурак

ENGLISH-TUVAN
PHRASEBOOK

АНГЛИ-ТЫВА
ЧУГАА НОМУ

А. Б. СЕДЕН-ХУУРАК

ENGLISH-TUVAN PHRASEBOOK
АНГЛИ-ТЫВА ЧУГАА НОМУ

*Тыва Республиканың ниити болгаш
профессионал өөрөдүлгө яамызы чөпшээрээн*

Чурук каастангазы **ВАЛЕРИЙ ЕЛИЗАРОВТУУ**

БИБЛИОТЕКА
ТУВ. ИНСТИТУТА
ГУМАНИТАРНЫХ
ИССЛЕДОВАНИЙ
г.КЫЗЫЛ

ТЫВАНЫҢ НОМ ҮНДҮРЕР ЧЕРИ
КЫЗЫЛ · 2003

ББК 81.2 Англ. (Тув)-4
С 28

А. Б. Седен-Хуурак 2002 чылда Новосибирскиге эрткен англи дыл башкыларының аразында Бешки Россия-американ конкурстун тиилекчизи болган. Тиилекчиге шаңнал кылдыр ТР-ниң ниити болгаш профессионал өөредилге яамызы бо номну парлап үндүрерин акшаландырган.

Филология эртемнериниң кандидады *К. Б. Доржу*, РФ-тиң ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы *Р. Н. Конгар*, Индиана штаттың университетиниң эртем ажылдакчызы *Брайан Донахо* рецензиялаан.

Консультация бергеннер:

М. Б. Кенин-Лопсан, төөгү эртемнериниң доктору, Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, Тыва АССР-ниң улустун чогаалчызы, Нью-Йорктун Эртемнер академиязының кежигүнү;

Ч. Ч. Куулар, Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, Тыва Республиканың алдарлыг чогаалчызы;

Виталий Войнов, филология эртемнериниң бакалавры, Вирджиния штаттың Күрүне университеди;

Б. И. Татаринцев, филология эртемнериниң доктору.

ISBN 5-7655-0257-1

© А. Б. Седен-Хуурак, 2003
© В. Н. Елизаров, чурук аасталгазы, 2003
© Тываның ном үндүрер чери, 2003

CONTENTS

Foreword.....	7
I. MEETING.....	29
Arrival.....	30
Residence.....	31
Getting acquainted.....	33
Family.....	34
Home.....	39
Age.....	41
Work.....	42
Language.....	45
II. AROUND TOWN.....	48
At the hotel.....	49
In the street.....	55

Bus, taxi.....	56
Post - office.....	58
Telephone.....	59
Shopping.....	61
In a restaurant.....	65
At the hospital.....	70
III. AT SOMEBODY'S HOME.....	74
Invitation.....	75
Weather.....	76
Gratitude.....	78
Apology.....	78
Request.....	79
Agreement.....	80
Disagreement.....	80

Congratulations.....	81
Leave-taking.....	82
IV. EDUCATION.....	84
V. ART.....	90
Theatre.....	91
Cinema	94
Khöömei//throat singing.....	95
VI. RELIGION.....	99
Buddhism.....	100
Shamanism.....	102
VII. TRAVELING.....	108
Plane.....	109
Train.....	110
Traveling in the country.....	111
VIII. RECREATION.....	114

IX. HUNTING.....	118
X. AGRICULTURE.....	124
XI. SPORTS.....	131
XII. APPENDIX.....	137
Everyday words and expressions.....	137
Questions.....	140
Adjectives.....	144
Verbs.....	151
Colors.....	157
Numerals.....	158
Time. Days of the week. Date.....	161
Months.....	162
Year.....	163
Time.....	164
Administrative districts of Tuva.....	167
The Map of Tuva.....	168
Bibliography.....	169

ДОПЧУЗУ

Эге сөс.....	11
I. ТАНЫЖЫЛГА.....	29
Чедип келири.....	30
Чурттап турар чери.....	31
Таныжылга.....	33
Өг-бүлө.....	34
Бажың.....	39
Хар-назыны.....	41
Ажылы.....	42
Дыл.....	45
II. ХООРАЙГА.....	48
Аалчылар бажыңыңа.....	49

Кудумчуга.....	55
Автобус, такси.....	56
Харылзаа.....	58
Телефон.....	59
Садыгга.....	61
Ресторанга.....	65
Эмнелгеде.....	70
III. ЧАЛАЛГАГА БАРГАНДА.....	74
Чалалга.....	75
Агаар-бойдус.....	76
Өөрүп четтириишкин.....	78
Буруузун миннири.....	78
Дилег.....	79

Бир-ле чүве-биле чөпшээржири.....	80
Бир-ле чүве-биле чөпшээрешпеzi.....	80
Байыр чедириишкени.....	81
Байырлажыышкын.....	82
IV. ЭРТЕМ.....	84
V. УРАН ЧҮҮЛ.....	90
Театр.....	91
Кино.....	94
Хөөмей.....	95
VI. ЧҮДҮЛГЕ.....	99
Сарыг шажын.....	100
Хамнаашкын.....	102
VII. АЯН-ЧОРУК.....	108
Ужар-хеме//самолет.....	109
Демир-орук.....	110
Көдээже аян-чорук.....	111

VIII. ДЫШТАНЫЛГА.....	114
IX. АҢНААШКЫН.....	118
X. КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ.....	124
XI. СПОРТ.....	131
XII. КАПСЫРЫЛГА.....	137
Хүн бүрү ажыглаар сөстөр болгаш домактар.....	137
Айтырыглар.....	140
Демдек аттары.....	144
Кылыг сөстери.....	151
Өңнер.....	157
Сан ады.....	158
Үе. Неделяның хүннери. Ай, хүн.....	161
Айлар.....	162
Чыл.....	163
Шак.....	164
Тываның кожууннары.....	167
Тываның картазы.....	168
Библиография.....	169

*Devoted
to my dear father*

FOREWORD

The main purpose of the book you are holding now in your hands is to help foreigners visiting Tuva to communicate naturally with Tuvans not only in Kyzyl - the capital of Tuva - but also outside of it. Tuvan people are proud of their language and every effort of a foreign person to say at least a few words in Tuva and hold a conversation meets with the great appreciation of Tuvan people. This English-Tuvan phrasebook is the first of its kind published in Tuva.

The phrasebook includes common words, phrases and sentences taken from everyday Tuvan life. It might be also helpful for those

foreigners who have just begun to study Tuva. It will be useful for pupils, students and English teachers for developing their oral skills. This phrasebook is also recommended for Tuvans with basic English who travel around the world. It will help them learn to express themselves in typical situations, ask and answer questions, and understand English speech.

Many people helped me during various stages of my work on this English-Tuvan phrasebook.

I would like to express my sincere gratitude especially to Klara Kuular, Brian Donahoe, Vitaly

*Devoted
to my dear father*

FOREWORD

The main purpose of the book you are holding now in your hands is to help foreigners visiting Tuva to communicate naturally with Tuvans not only in Kyzyl – the capital of Tuva – but also outside of it. Tuvan people are proud of their language and every effort of a foreign person to say at least a few words in Tuva and hold a conversation meets with the great appreciation of Tuvan people. This English-Tuvan phrasebook is the first of its kind published in Tuva.

The phrasebook includes common words, phrases and sentences taken from everyday Tuvan life. It might be also helpful for those

foreigners who have just begun to study Tuva. It will be useful for pupils, students and English teachers for developing their oral skills. This phrasebook is also recommended for Tuvans with basic English who travel around the world. It will help them learn to express themselves in typical situations, ask and answer questions, and understand English speech.

Many people helped me during various stages of my work on this English-Tuvan phrasebook.

I would like to express my sincere gratitude especially to Klara Kuular, Brian Donahoe, Vialy

Voinov, Rollanda Kongar, Cherlig-ool Kuular and Mongush Kenin-Lopsan whose careful editing work, critical advice, and experience in linguistics and translation served to improve the book.

My special gratitude to my family, colleagues and friends — Svetlana Mongush, Valentina Suzukei, Valeri Yelizarov for their enthusiasm, numerous valuable suggestions and

endless patience that were generously offered during my work.

For their support and encouragement I thank the administration of the State Lyceum of the Republic of Tuva as well as the Ministry of Education of the Republic of Tuva.

We plan to continue working on the phrase-book and therefore all your remarks, corrections and suggestions are welcome.

How to use this phrase-book:

1. There are 3 columns in this book. The first one is for the English word or sentence, the second for the Tuvan translation and the third for the Tuvan

transliteration to help read the Tuvan text.

2. When there is one variant to the main word in a sentence, it is given in brackets:

Where is a post-office
(a mailbox)?

Харылзаа чери (почта хаар-
жаа) кайдал?

Kharylza: cheri (pochta
kha:rzha:) kajdal?

When there are more than 2 variants in a sentence, they are given in columns:

It's too ...for me.

- big
- small
- short
- long
- loose

Бо меңээ эмин эрттир ...

- улуг-дур.
- бичии-дир.
- чолдак-тыр.
- узун-дур.
- хос-тур.

Bo meңe: emin ertir ...

- ulug-dur.
- bichi:-dir.
- choldak-tyr.
- uzun-dur.
- khos-tur.

3. At the end of such chapters as «Work», «Shopping», «At the hospital», «Art», «Traveling», «Hunting», «Agriculture», «Sport» we include a list of useful vocabulary given in alphabetical order.

4. The chapter «Family» has a list of necessary words, which are given according to

the order of family relations and the chapter «In a restaurant» has several separate lists such as «Vegetables», «Fruits», «Beverages», «Berries».

5. The sign «:» in the third column is placed after a double vowel, which is pronounced long:

It's hot.

Изиин аа.

lzi:n a:

6. The sign «'» softens the consonants in the words usually borrowed from the Russian language:

potato

картофель

kartofel'

7. The sign «"» is put after "glottalized" vowels (see page 19):

meat

эът

e"t

8. After the sign «//» a synonym of the main word or a sentence with the similar meaning is put

There is a lightning.

Кызаңнап тур // чаңнык
дүжүп тур.

Kyzaṅnap tur // chaṅnyk
düzhüp tur.

9. «*» shows old Tuvan words, which during the last years have gradually disappeared from everyday Tuvan and have been replaced by the words borrowed from Russian language (they are written next after the sign //:

cottage cheese

ээжегей*//творог

e:zhegej//tvorog

Nevertheless the author advises to use nice, old Tuvan words.

Эргим ачамга
тураскааттым

ЭГЕ СӨС

Силерниң бо тудуп алган номуңарның эн кол сорулгазы – бистин чуртувусту сонуургап кээп турар даштыкы аалчыларывыска дуза болуп, оларга чүгле Тываның төвү Кызылга эвес, а оон дашкаар кайы-даа кожуунга, сумуга чорааш, тыва чон-биле харылзажып шыдаптар арганы бээр. Тывалар бодунуң төрөөн дылынга чоргаарланыр, ынчангаш олар тывалап каш сөс-даа чугаалаар ийикпе, азы тыва дылга чугаа кылыр даштыкы аалчыларны чылыы-биле хүлээп өөрүүрлер. «Англи-тыва чугаа ному» Тывада бир дугаар парлаттынып турар.

Ук чугаа номунда эн хереглеттинер болгаш нептереңгей сөс азы домактарны

киирген. Бо ном чүгле тывалап өөренип алыксаан даштыкы чурттардан келген аалчыларга эвес, а англи дылды эге чадазында өөренип эгелзээн тыва кижилерге база ажыктыг бооп болур. Оон аңгыда англи дыл өөренип турар өөреникчилерге, дээди өөредилге черлериниң сургуулдарынга болгаш англи дыл башкыларынга ажыктыг. Делегейни дескинип, аян-чорук кылып чоруур тывалар бодунуң бодалын англи дылга илередип, улус-биле харылзажып шыдаптар арганы бо чугаа ному берип турар.

Бо англи-тыва чугаа номунуң бирги вариантызын тургузарынга меңээ хөй кижилер дузаны чедирген. Оларга Клара Бүрбүлдеев-

на Кууларны, Брайан Донахону, Виталий Войновту, Ролланда Николаевна Конгарны, Черлиг-оол Чашкымаевич Кууларны, Монгуш Борахович Кенин-Лопсанны хамаарыштырардыр мен. Бо ажылды аажок кичээнгейлиг сайгарып дузалааны, дыл болгаш ону очулдуларының талазы-биле улуг дуржулгазы, үнелиг саналдары дээш оларга мөгейдим. База ол ышкаш өг-бүлемнің, кады ажылдап турган эшөөрүм Светлана Владимировна Монгуштуң, Вера Данзыевна Монгуштуң, Валентина Юрьевна Сүзүкейнің, Валерий Николаевич

Елизаровтуң улуг күзелдии-биле меңээ чедирген дузазы база хөй санныг сүмелери дээш улуу-биле четтиргенимни илереттим.

Бо номну үндүреринге Тываның Күрүне лицейиниң удуртукчулары, Тыва Республиканың ниити болгаш профессионал өөредилге яамызы меңээ улуг идигни болгаш деткимчени берген.

Чугаа ному-биле ажылды ам-даа уламчылаар сорулгалыг бис, ынчангаш ооң-биле танышкан кижилер бүрүзүн үнелиг санал-оналдарын бээрин диледивис.

Чугаа номун канчаар ажыглаарыл:

1. Бо номда үш одуруг бар. Бирги одуругда — англи дылда сөстөр болгаш домактар, ийи дугаар одуругда — тыва сөстөр болгаш домактар, үшкү одуругда — англи үжүктөр-

биле тыва сөстөр болгаш домактарның шын адап номчуурунун транскрипциязы бар.

2. Сөстүң чаңгыс вариантызы скобкада бижиттинген:

Where is a post-office
(mailbox)?

Харылзаа чери (почта хаар-
жаа) кайдал?

Kharylza: cheri (pochta
kha:rzha:) kajdal?

Хэй вариантылары чадаландыр бижиттинген:

Too ...for me.

Бо меңээ эмин эрттир ...

Bo meңe: emin ertir ...

Big

– улуг-дур.

– ulug-dur.

Small

– бичии-дир.

– bichi:-dir.

Short

– чолдак-тыр.

– choldak-tyr.

Long

– узун-дур.

– uzun-dur.

Close

– хос-тур.

– khos-tur.

3. «Ажылы», «Садыгга», «Эмнелгеге»,
«Аян-чорук», «Аңнаашкын», «Көдээ
агый», «Спорт» деп темаларның соонда
ажыглаар сөстөр алфавит аайы-биле бердинген.

4. «Өг-бүлө» деп теманың соонда ажыг-
лаар сөстөр алфавит аайы-биле эвес, а төрөл
адазын барымдаалап тургускан. «Ресторан-

га» деп теманың ажыглаар сөстери «Ногаа ай-
маа», «Чимис аймаа», «Суксуннар», «Кат ай-
маа» деп кезектерге чардыган.

5. «:» демдек-биле узадыр адаар ажык
үннерни демдеглээн:

6. «'» деп демдек орус дылдан үлегерлээн сөстөрнүң чымчак демдек мурнунда турар ажык
үннерни чымчадыр адаарын көргүскен:

potato

картофель

kartofel'

It's hot.

Изиин аа.

Izi:n a:

7. «"» деп демдек өк-биле адаар тыва үннерни көргүскен:

meat эът e"t

8. «//» деп демдектиң соонда кол сөстүң синоними азы дөмей уткалыг домактың бир өске хевири бижиттинген:

There is a lightning.

Кызаңнап тур//чаңнык
дүжүп тур.

Kyzaңnap tur // chaңnyk
düzhüp tur.

9. «*» деп демдек эрги тыва сөстөрни көргүзүп турар:

cottage cheese

ээжегей*//творог

e:zhegej//tvorog

Сөөлгү үеде тыва чугаада ажыглалдан чоорту үнүп бар чыдар болгаш оларның орнунга орус дылдан үлегерлээн сөстөр ажыглаттынып турар (олар чанында «//» деп дем-

дектиң соонда бижиттинген). Ынчалза-даа автор чараш, бай хевирин үревейн ол сөстөрни чугаага ажыглаарын сүмелеп турар.

Tuvan alphabet

Letter	Transliteration of Tuvan sounds	Letter	Transliteration of Tuvan sounds
Аа	[a]	Пп	[p]
Бб	[b]	Рр	[r]
Вв	[v]	Сс	[s]
Гг	[g]	Тт	[t]
Дд	[d]	Уу	[u]
Ее	[je]	Үү	[ü]
Ёё	[jo]	Фф	[f]
Жж	[zh]	Хх	[kh]
Зз	[z]	Цц	[ts]
Ии	[i]	Чч	[ch]
Йй	[j] je, ju, ja	Шш	[sh]
Кк	[k]	Щщ	[sh']
Лл	[l]	Ъ	[ʔ]
Мм	[m]	Ыы	[y]
Нн	[n]	Ь	[ʔ]
ң	[ŋ]	Ээ	[e]
Оо	[o]	Юю	[ju]
Өө	[ö]- her, dirty, turn	Яя	[ja]

SOME IMPORTANT FEATURES OF THE TUVAN LANGUAGE

1. Phonetics

Sound	Description of sound	Example of Tuvan word	Transliterated word	English word
a a:	wide, narrow, back, unrounded	арган аарыг	argan a:ryg	bus dark
y y:	semi-narrow, high, back, unrounded	ында сыын	ynda sy:n	the same as <i>i</i> but tongue is placed back
o o:	semi-wide, low, back, rounded	болур моон	bolur mo:n	shop more
u u:	narrow, high, back, rounded	сундулуг сонуургал	sundulug sonu:rgal	took moon
e e:	semi-wide, low, front, unrounded	келген мээң	kelgen me:ŋ	end the same sound but longer

Sound	Description of sound	Example of Tuvan word	Transliterated word	English word
i i:	narrow, high, front, unrounded	дискек тиилекчи	diskek ti:lekchi	sit indeed
ö ö:	semi-wide, low, front, rounded	өл хөөмей	öl khö:mej	ö: but shorter dirty
ü	narrow, high, front, rounded but with the lips pressed closer	дүне	düne	ü: like in Ger- man <i>glück</i>
ü:	the same sound but longer	дүүн	dü:n	ü: like in Ger- man <i>über</i>

Tuvan words change their meaning with the help of numerous suffixes. They follow each other one by one and each has its own function; therefore a single word in Tuvan may possess several suffixes:

эш [esh] – a friend

эштеp [eshter] – friends

эштериң [eshteriŋ] – your friends

эштериңниң [eshteriŋniŋ] – of your friends

БИБЛИОТЕКА
ТУВ. ИНСТИТУТА
ГУМАНИТАРНЫХ

Here it is very important to know about the principle of vowel harmony, which plays a basic role in the Tuvan phonetic system. When we want to add affixes to the main word in order

to form new words, we should keep in mind that the vowels of non-first syllables accommodate themselves according to the preceding vowel. Here is the table of Tuvan vowel harmony:

First syllable vowel	Non-first syllable vowel	Examples
а	а, ы	саналда, айтыр
ы	а, ы	хыналда, кылымал
о	а, у	бодалга, божудар
у	а, у	чурттаар, чурук
е	е, и	мендиле, меңниг
и	е, и	кирген, хирлиг
о	е, у	көрүңер, көрнүр
у	е, у	дүжээр, дүштү

We see that back vowels are followed only by back vowels, front vowels are followed only by front vowels.

In Tuvan words, the stress is usually put in the last syllable. Double vowels (a particular vowel written twice) are pronounced twice as long:

хоорай [kho:raj] – a town
ногаан [noga:n] – green

чиик [chi:k] – easy, light
соок [so:k] – cold

In many Tuvan words, there are so called «glottalized» or «pharyngalized» vowels, which are shown in this book by the sign «'». These

эът [e''t] – meat
чаъс [cha''s] – rain

vowels are found only in the first syllable. They should be pronounced with a glottal stop, when the speaker's pharynx is being constricted:

каът [ka''t] – a floor
аът [a''t] – a horse

Tuvan voiced consonants are б, д, г, в, з, ж – [b, d, g, v, z, zh]

Unvoiced consonants are п, т, к, ф, с, ш – [p, t, k, f, s, sh]

Sonorant consonants are м, н, ң, л, р – [m, n, ŋ, l, r]

Fricative consonants are ш, ж, ч, ц – [sh, zh, ch, ts]

Here is the table of some specifically pronounced consonants:

Consonant	Description of sound	Tuvan word	Transliterated word	Compare with English word
	When placed initially, is pronounced almost without voicing	баар	ba:r	opposite
	The same	дагра	darga	utter
	When placed initially, is pronounced with aspiration	пар	par	peel

Consonant	Description of sound	Tuvan word	Transliterated word	Compare with English word
т	The same	терек	terek	toy
г	When placed finally, is pronounced like "h"	суг	sug	here

MORPHOLOGY

When forming new words with the help of different suffixes we should be aware not only of a vowel harmony but also a consonant

harmony, which means that unvoiced consonants occur only after unvoiced and voiced after voiced.

Suffixes of the Tuvan plural are:

лар-лер [lar-ler]

тар-тер [tar-ter]

нар-нер [nar-ner]

дар-дер [dar-der]

сандай [sandaj] – a chair

сандай**лар** [sandajlar] – chairs

сөс [sös] – a word

сөс**тер** [söster] – words

ном [nom] – a book

ном**нар** [nomnar] – books

оол [o:l] – a boy

оол**дар** [o:ldar] – boys

Suffixes of possession:

a mother	ава [ava]	a book	ном [nom]
my mother	авам [avam]	my book	номум [nomum]
your mother	аваң [avaŋ]	your book	номуң [nomuŋ]
his (her, its) mother	авазы [avazy]	his (her, its) book	ному [nomu]
our mother	ававыс [avavys]	our book	номувус [nomuvus]
your (pl.) mother	аваңар [avaŋar]	your (pl.) book	номуңар [nomuŋar]
their mother	авазы [avazy]	their book	ному [nomu]

Cases

Nominative	a stone – даш [dash] a fairy tale – тоол [to:l] a calf – бызаа [byza:]
Genitive	of the stone – даштың [dashtyŋ] of the fairy tale – тоолдуң [to:lduŋ] of the calf – бызааның [byza:nyŋ]
Dative	to the stone – дашка [dashka] to the fairy tale – тоолга [to:lga] to the calf – бызаага [byza:ga]

Accusative	the stone – дашты [dashty] the fairy tale – тоолду [to:ldu] the calf – бызааны [byza:ny]
Ablative	from the stone – даштан [dashtan] from the fairy tale – тоолдан [to:ldan] from the calf – бызаадан [byza:dan]
Locative	on the stone – дашта [dashta] in the fairy tale – тоолда [to:lda] in the calf – бызаада [byza:da]
Directive	toward the stone – дашче [dashche] to the fairy tale – тоолже [to:lzhe] to the calf – бызааже [byza:zhe]

Personal pronouns

The pronoun «сен» [sen] – «you» is used in non-formal situations between friends and young people in general. The pronoun «силер» [siler] – «you» is the polite form which we use with officials, strangers

and elderly people. Very often to show their respect Tuvan children address their parents with «силер» [siler]. «Силер» is also the form used for addressing more than one person.

Cases of personal pronouns

Nominative	I we You you (pl.) He, she, it they	мен бис сен силер ол олар	[men] [bis] [sen] [siler] [ol] [olar]
Genitive	my our your your (pl.) his, her, its their	мээн бистиң сээн силерниң ооң оларның	[me:ŋ] [bistin] [se:ŋ] [silernin] [o:ŋ] [olarnyn]
Dative	to me to us to you to you (pl.) to him, her, it to them	меңээ биске сеңээ силерге аңаа оларга	[meŋe:] [biske] [seŋe:] [silerge] [aŋa:] [olarga]

Accusative	me us you you (pl.) him, her, it them	мени бисти сени силерни ону оларны	[meni] [bisti] [seni] [silerni] [onu] [olarny]
Ablative	from me from us from you from you (pl.) from him, her, it from them	менден бистен сенден силерден оон олардан	[menden] [bisten] [senden] [silerden] [o:n] [olardan]
Locative	in me in us in you in you (pl.) in him, her, it in them	менде бисте сенде силерде ында оларда	[mende] [biste] [sende] [silerde] [ynda] [olarda]
Directive	to me to us to you to you (pl.) to him, her, it to them	менче бисче сенче силерже олче оларже	[menche] [bische] [senche] [silerzhe] [olche] [olarzhe]

Like English adjectives Tuvan adjectives don't have to «agree» with a noun so their form remains the same:

a beautiful girl – чараш кыс [charash kys]
beautiful girls – чараш кыстар [charash kystar]
your beautiful girls – чараш кыстарың [charash kystaryŋ]
to a beautiful girl – чараш кыска [charash kyska]

a small boy – бичии оол [bichi: o:l]
small boys – бичии оолдар [bichi: o:ldar]
your small boys – бичии оолдарың [bichi: o:ldaryŋ]
to a small boy – бичии оолга [bichi: o:lga]

Tuvan tense system

When just beginning to study Tuvan, it is enough to get acquainted with the most common tense forms given below. For those who intend to advance their knowledge of the Tuvan language, we suggest consulting other textbooks on Tuvan, though we should say there are

not very many of them available (see Tuvan Manual by John Krueger, Indiana University, Bloomington).

In order to form different tenses we add affixes of tenses to the stem. Negation is formed by the following affixes:

ба (бе) – ba (be) after л, р, й – l, r, j
 па (пе) – pa (pe) after unvoiced consonants
 ва (ве) – va (ve) after vowels
 ма (ме) – ma (me) after nasal consonants м, н, њ – m, n, ŋ
 Let us take the verb to ask – айтырап [ajtyrar]. Its stem is — айтыр [ajtyr].

Present Progressive

I am asking
 You are asking
 He (she, it) is asking
 We are asking
 You (pl.) are asking
 They are asking

айтырып тур мен [ajtyryp tur men]
 айтырып тур сен [ajtyryp tur sen]
 айтырып тур [ajtyryp tur]
 айтырып тур бис [ajtyryp tur bis]
 айтырып тур силер [ajtyryp tur siler]
 айтырып тур(лар) [ajtyryp tur (lar)]

Negation пайн/вайн/байн/майн/ [pajn, vajn, bajn, majn]

I am not asking
 You aren't asking
 He (she, it) isn't asking
 We aren't asking
 You aren't asking (pl.)
 They aren't asking

айтырбайн тур мен [ajtyrbajn tur men]
 айтырбайн тур сен [ajtyrbajn tur sen]
 айтырбайн тур [ajtyrbajn tur]
 айтырбайн тур бис [ajtyrbajn tur bis]
 айтырбайн тур силер [ajtyrbajn tur siler]
 айтырбайн тур(лар) [ajtyrbajn tur (lar)]

Simple Past

I asked	айтырган мен [ajtyrgan men]
You asked	айтырган сен [ajtyrgan sen]
He (she, it) asked	айтырган [ajtyrgan]
We asked	айтырган бис [ajtyrgan bis]
You asked (pl.)	айтырган силер [ajtyrgan siler]
They asked	айтырган(нар) [ajtyrgan(nar)]

Negation

I didn't ask	айтырбаан мен [ajtyrba:n men]
You didn't ask	айтырбаан сен [ajtyrba:n sen]
He (she, it) didn't ask	айтырбаан [ajtyrba:n]
We didn't ask	айтырбаан бис [ajtyrba:n bis]
You didn't ask (pl.)	айтырбаан силер [ajtyrba:n siler]
They didn't ask	айтырбаан(нар) [ajtyrba:n(nar)]

Simple Future

I will ask	айтырар мен [ajtyrar men]
You will ask	айтырар сен [ajtyrar sen]
He (she, it) will ask	айтырар [ajtyrar]
We will ask	айтырар бис [ajtyrar bis]
You will ask (pl.)	айтырар силер [ajtyrar siler]
They will ask	айтырар(лар) [ajtyrar (lar)]

Negation

I won't ask	айтырбас мен [ajtyrbas men]
You won't ask	айтырбас сен [ajtyrbas sen]
He (she, it) won't ask	айтырбас [ajtyrbas]
We won't ask	айтырбас бис [ajtyrbas bis]
You won't ask (pl.)	айтырбас силер [ajtyrbas siler]
They won't ask	айтырбас (тар) [ajtyrbas(tar)]

Word order

Tuvan word order differs from English one. The predicate is always put at the end of a sentence. The question particle for Yes/ No questions is – **бе** [be]:

Мооң мурнунда маңаа чораан силер **бе**?

[Moŋ murnunda maŋa: chora:n siler **be**?] Have you been here before?

If the question is special (when there is a question word and the question is put to one particular word in a sentence), we add the question affix - **ыл** [yl] (with phonetic variants **ил** [il], **ул** [ul], **ол** [ol] according to the vowel harmony) to the predicate:

Ол кайда чурттап турар**ыл**?

[Ol kajda churtaɸ turar**yl**?] Where does he live?

I. MEETING

Dear friend, at last you are in Tuva! We hope that this phrasebook will help you to speak with Tuvan people and learn as much as possible about Tuvan land, its history, culture, contemporary life etc. Tuva is a land situated in

ТАНЫЖЫЛГА

the very heart of Asia. Its territory covers about 170,000 square kilometres. The population of Tuva is a little more than 300,000 people. Tuva had a long history of connections with different peoples: Uigurs, Turks, Kyrgyz, Chinese,

TANYZHILGA

Mongols. Now the Republic of Tuva is a part of the Russian Federation.

Welcome to Tuva and as Tuvan people say, «May your road be as white and pure as milk».

Arrival

How do you do? (*Br.*) Hello // Hi.
Greetings!

How are you // How is it going?
(*Am.*)

Good evening!

How was the trip?

It was fine.

Where are you from?

I'm from ...

– Tuva

– America

– Europe

Have you been here before?

Yes, I have.

Чедип келири

Экии!

Амыр-ла! // Амыр-менди! //

Амыргын-на!

Экии! Кайы хире чоруп тур
силер?

Кежээкиниң мездизи-биле!

Кандыг чедип келдиңер?

Бис эки чедип келдивис.

Кайыын келдиңер?

... келген мен.

– Тывадан

– Америкадан

– Европадан

Мооң мурнунда маңаа чораан
силер бе?

Ийе, чораан мен.

Chedip keliri

Eki:!

Amyr-la! // Amyr-mendi! //

Amyrgyn-na!

Eki:! Kajy khire chorup tur siler?

Kezhe:kiniñ mendizi-bile!

Kandyg chedip keldiñer?

Bis eki chedip keldivis.

Kajy:n keldiñer?

... kelgen men.

– Tyvadan

– Amerikadan

– Jevropadan

Mo:ñ murnunda maña: chora:n
siler be?

Ije, chora:n men.

our first time in your country.

I like to go there.

How long will you stay here?

I stay here for...

a week

a few days

a month

a year

I don't know yet.

I'm on a business trip.

I'm on tour.

I'm a tourist.

I'm visiting my relatives.

Residence

Where do you live?

I live in the centre of Asia, in

Uva.

Силерниң чуртуңарда бир дугаар кээп тур бис.

Мен ынаар барыксаар мен.

Маңаа кайы хире үр болур силер?

...хире турар мен.

– неделя

– каш хонук

– бир ай

– бир чыл

Амдыызында билбес мен.

Ажыл аайы-биле келдим.

Гастрольдап келдим.

Туристеп келдим.

Төрелдеримге келдим.

Чурттап турар чери

Кайда чурттап турар силер?

Мен Азияның төвүнде —

Тывада чурттап турар мен.

Silerniñ churtuñarda bir duga:r ke:p tur bis.

Men yna:r baryksa:r men.

Maña: kajy khire ür bolur siler?

...khire turar men.

– nedel'a

– ka"sh khonuk

– bir aj

– bir chyl

Amdy:zynda bilbes men.

Azhyl a:jy-bile keldim.

Gastrol'dap keldim.

Turistep keldim.

Törelдеримге келдим.

Churtap turar cheri

Kajda churtap turar siler?

Men Azijanyñ tövünde —

Tyvada churtap turar men.

I live in Kyzyl, the capital of Tuva.	Мен Тываның найысылалы Кызылда чурттап турар мен.	Men Tyvanyñ najysylaly Kyzyl churtap turar men.	village
I live in ...	Мен ... чурттап турар мен.	Men ... churtap turar men.	Our re
- Europe	- Европада	- Jevropada	My mo
- the States	- Америкада	- Amerikada	Asia.
What country did you come from?	Кайы чурттан келген силер?	Kajy churtan kelgen siler?	What's
I came from ...	... келген мен.	... kelgen men.	This is
- Italy	- Италиядан	- Italijadan	
- Mongolia	- Моолдан	- Mo:ldan	Getti
Are you from England?	Англиядан силер бе?	Anglijadan siler be?	
Yes, I am from England.	Ийе, Англиядан мен.	Ije, Anglijadan men.	What's
No, I am from France.	Чок, мен Франциядан мен.	Chok, men Frantsijadan men.	My nar
I live in the village of ...	Мен ... суурда чурттап турар мен.	Men ... su:rda churtap turar m	What's
- Ak-Turug	- Ак-Туруг	- Ak-Turug	My sur
- Samagaldaj	- Самагалдай	- Samagaldaj	Let me
I live in Siberia.	Мен Сибирьде чурттап турар мен.	Men Sibir'de churtap turar m	famil
Where is your ..?	Силерниң ... кайда ирги?	Silerniñ ... kajda irgi?	moth
- motherland	- чуртуңар	- churtuñar	fathe
- republic	- республикаңар	- respublikañar	this is
- town	- хоорайыңар	- kho:rajyñar	moth
			fathe

village
 ur republic is in Siberia.
 y motherland is in the center of
 ia.
 What's your address?
 his is my address. Here it is.

Getting acquainted

What's your name?
 y name is Ayas.
 What's your surname?
 y surname is Mongush.
 et me introduce my...
 family
 mother
 father
 his is my...
 mother
 father

– сууруңар
 Бистиң республикавыс
 Сибирьде.
 Мээң чуртум Азияның төвүнде.
 Адресиңер кандыгыл?
 Адресим бо.

Таныжылга

Адыңар кымыл?
 Мээң адымны Аяс дээр.
 Фамилияңар кымыл?
 Мээң фамилиям Монгуш.
 ... силерге таныштырайн.
 – өг-бүлемни
 – авамны
 – ачамны
 Бо мээң...
 – авам-дыр.
 – ачам-дыр.

– su:ruŋar
 Bistiŋ respublikavys Sibir'de.
 Me:ŋ churtum Aziyanŋ tövünde.
 Adreziŋer kandygyl?
 Adrezim bo.

Tanyzhylga

Адыңар кымыл?
 Me:ŋ adymny Ajas de:r.
 Familijaŋar kymyl?
 Me:ŋ familijam Mongush.
 ... silerge tanyshytyrajn.
 – ög-bülemni
 – avamny
 – achamny
 Bo me:ŋ...
 – avam-dyr.
 – acham-dyr.

- elder brother
- elder sister
- younger brother (sister)
- friend
- colleague

I'm glad to meet you.

I don't know him.

I know this person.

We've met before.

Family

Are you married?

Yes, I am.

No, I am not.

Is your family large?

Do you have children?

Yes, I have ...

- акым-дыр.
- угбам-дыр.
- эр (кыс) дуңмам-дыр.
- эжим-дир.
- кады ажылдап турар эжим-дир.

Силерниң-биле таныжып алыры меңээ өөрүнчүг-дүр.

Мен ол кижини танывас мен.

Мен ол кижини таныыр мен.

Мурнунда-ла танышкан бис.

Өг-бүлө

Өг-бүлелиг силер бе?

Ийе, өглүг мен.

Чок, өг чок мен.

Өг-бүлөңер хөй бе?

Ажы-төлүңер//уругларыңар бар бе?

Ийе, ... мен.

- akym-dyr.
- ugbam-dyr.
- er (kys) duŋmam-dyr.
- ezhim-dir.
- kady azhyldap turar ezhim-dir.

Silerniŋ-bile tanyzhyp alyry meŋe: ö:rünchüg-dür.

Men ol kizhini tanyvas men.

Men ol kizhini tany:r men.

Murnunda-la tanyshkan bis.

Ög-büle

Ög-bülelig siler be?

Ije, öglüg men.

Chok, ög chok men.

Ög-büleŋer khöj be?

Azhy-tölüŋer//uruglaryŋar bar be?

Ije, ... men.

a daughter
 a son.
 o, I don't have any children.
 how many children do you have?
 have ...child (children).
 one
 two
 three
 have a daughter.
 have a son.
 this is my wife.
 this is my husband.
 this is my...
 elder son
 middle son
 younger son
 these are my children.

– уруглуг
 – оолдуг
 Чок, ажы-төлүм чок//Ажы-төл
 чок мен.
 Ажы-төлүңөр//уругларыңар
 кажыл?
 ... уруглуг мен.
 – чаңгыс
 – ийи
 – үш
 Кыс уруглуг мен.
 Оолдуг мен.
 Бо мээң өөм ишти-дир//када-
 йым-дыр.
 Бо мээң өөм ээзи-дир//ашаам-
 дыр.
 Бо мээң ...-дур.
 – улуг оглум
 – ортун оглум
 – хеймер оглум
 Бо мээң уругларым-дыр.

– uruglug
 – o:ldug
 Chok, azhy-tölüm chok//Azhy-töl
 chok men.
 Azhy-tölüñer//uruglaryñar ka-
 zhy?
 ... uruglug men.
 – chaңgys
 – iji
 – üsh
 Kys uruglug men.
 O:ldug men.
 Bo me:ñ ö:m ishti-dir//kadajym-
 dyr.
 Bo me:ñ ö:m e:zi-dir//asha:m-
 dyr.
 Bo me:ñ ... dur.
 – ulug oglum
 – ortun oglum
 – khejmer oglum
 Bo me:ñ uruglarym-dyr.

How old is your..?

- son
- daughter

My daughter (son) is three.

My daughter (son) goes to a kindergarten.

What's your son's name?

What's your daughter's name?

My son's name is Aidash.

My daughter's name is Chechek.

Your son (daughter) is so cute!

Where does your son (daughter) study?

My son (daughter) studies...

- at school
- at the institute
- at the university

Where does your husband (wife) work?

... хaры кaжыл?

- oғлуңaрның
- урууңaрның

Уруум (oғлум) үш хaрлығ.

Уруум (oғлум) уруглар cадынче чоруп турар.

Oғлуңaрның aды кымыл?

Урууңaрның aды кымыл?

Мээң oғлумну Aйдaш дээр.

Мээң уруумну Чечек дээр.

Oғлуңaрның (урууңaрның) чaп-тaнчыын aа!

Oғлуңaр (урууңaр) кaйдa өөpe-нип турaрыл?

Oғлум (уруум) ... өөpeнип турар.

- шкoлaдa

- инcтитуттa

- унивepcитеттe

Өөңep ээзи (ишти) кaйдa aжылдaп турaрыл?

...khary kazhyl?

- oғлуңaрның
- уру:ңaрның

Uru:m (oglum) üsh kharlyg.

Uru:m (oglum) uruglar sadynthe chorup turar.

Ogluңarnың ady kymyl?

Uru:ңarnың ady kymyl?

Me:ң oglumnu Ajdash de:r.

Me:ң uru:mnu Chechek de:r.

Ogluңarnың (uru:ңarnың) chap-tanchy:n a:!

Ogluңar (uru:ңar) kajda ö:renip turaryl?

Oglum (uru:m) ... ö:renip turar.

- shkolada

- instituta

- universitete

Ö:ңer e:zi (ishti) kajda azhyldap turaryl?

ly husband (wife) works at
hool (a post-office).

Useful words

relatives
parents
mother
father
grandmother
grandfather
daughter
son
elder sister
elder brother
younger sister
younger brother
elder brother's wife
younger brother's wife
elder sister's husband
younger sister's husband

Өөм ээзи (ишти) школада
(почтада) ажылдап турар.

Ажыглаар сөстөр

төрелдер
ада-ие//ава-ача
ава, ие
ача, ада
кырган-ава
кырган-ача
кыс уруу//кызы
оглу
угба
акы
кыс дуңма
эр дуңма
чаавай//чеңге
келин
честе
күдээ//хүреген

Ö:m e:zi (ishti) shkolada (poch-
tada) azhyldap turar.

Azhyglar söster

törelдер
ada-ije//ava-acha
ava, ije
acha, ada
kyrgan-ava
kyrgan-acha
kys uru://kyzy
oglu
ugba
aky
kys duḡma
er duḡma
cha:vaj//cheḡge
kelin
cheste
küde://khüregen

aunt (mother's sister)
 aunt's husband
 uncle (mother's brother)
 uncle's wife
 aunt (father's sister)
 uncle (father's brother)
 nephew (niece)

Relatives from wife's side

mother-in-law (wife's mother or any female relatives who are elder than husband)
 father-in-law (wife's father or any male relatives who are elder than husband)
 wife's younger brother (sister)
 brother in-law (wife's sister's husband)
 husband's brother's or son's wife
 daughter's husband

даай-ава
 честе
 даай
 күүй
 угба
 акы
 чээн

Өөнүң иштинин төрелдери

кат-ие

каты

чуржу
 бажа

келин
 күдээ//хүреген

da:j-ava
 cheste
 da:j
 kü:j
 ugba
 aký
 che:n

Ö:nüñ ishtiniñ törelderi

kat-ije

katy

churzhu
 bazha

kelin
 küde://khüregen

relatives from husband's side

mother-in-law (husband's mother or any female relatives who are older than wife)

father-in-law (husband's father or elderly male relatives)

son (daughter) - in-law's parents or all other relatives.

Өөнүң ээзиниң төрелдери

кунчуг

бер

куда

Ö:nüñ e:ziniñ törelderi

kunchug

beg

kuda

HOME

Throughout the ages Tuvans have kept a nomadic way of life, moving from one campsite to another in order to feed their livestock. Therefore the basic dwelling of Tuvans has been their yurt – a round collapsible house made from a wooden framework and covered with felt,

What is this?

It is a ...campsite.

– summer

БАЖЫҢ

Бо чүл?

Бо ...

– чайлаг-дыр.

BAZHYN

which was easy to transport during migrations. In recent decades life in Tuva has changed greatly, so wooden houses and blocks of apartments have replaced traditional yurts, but there are still Tuvans who possess their own yurts outside of Kyzyl.

Bo chül?

Bo ...

– chajlag-dyr.

- autumn

- winter

- spring

How many yurts are there in the summer campsite?

There are three yurts.

Who lives in the yurts?

Herders live in the yurts.

The yurts are big, warm and wide.

Do you have a yurt?

Yes, I have a yurt in the countryside.

Is your yurt big or small?

It is small, but nice and warm.

Do you have your own apartment?

Is your apartment large?

- күзег-дир.

- кыштаг-дыр.

- чазаг-дыр.

Бо чайлагда каш өг барыл?

Үш өг бар.

Өглерде кымнар чурттап турарыл?

Малчыннар өглерде чурттап турар.

Бо өглер улуг, чылыг болгаш делгем.

Силерниң өөңер бар бе?

Ийе, көдээде өөм бар.

Өөңер улуг бе азы бичии бе?

Өөм бичии, ынчалза-даа чараш болгаш чылыг.

Силер аңгы бажыңныг силер бе?

Бажыңыңар улуг бе?

- күзег-dir.

- kyshtag-dyr.

- chazag-dyr.

Bo chajlagda ka"sh ög baryl?

Üsh ög bar.

Öglerde kymnar churtaп turaryl?

Malchynar öglerde churtaп turar.

Bo ögler ulug, chylyg bolgash delgem.

Silerniñ ö:ner bar be?

Ije, köde:de ö:m bar.

Ö:ner ulug be azy bichi: be?

Ö:m bichi:, ynchalza-da: charash bolgash chylyg.

Siler aңgy bazhyңnyg siler be?

Bazhyңыңар ulug be?

How many rooms do you have?
I have 3 rooms in my apartment.
I have cold and hot water in my apartment.

What floor is your apartment on?

My apartment is on the 2 (5) floor.

My apartment is in the center of the town.

My apartment is very comfortable.

You have a nice apartment.

Age

How old are you?

I am 24.

I am nearly 40.

We are of the same age.

Бажыңыңар каш өрээлдигил?

Бажыңым үш өрээлдиг.

Мээң бажыңым изиг, соок суглуг.

Силерниң бажыңыңар каш дугаар каътта?

Бажыңым ийи (беш) дугаар каътта.

Мээң бажыңым хоорай төвүнде.

Мээң бажыңым чурттаарыңа дыка таарымчалыг//эптиг.

Бажыңыңар онза, эки-дир.

Хар-назыны

Харыңар кажыл?

Чээрби дөрт харлыг мен.

Удавас дөртен харлаар мен//

Харым дөртен чоокшулаан.

Чажыт-тыр бис.

Bazhyňyňar ka"sh öre:ldigil?
Bazhyňym üsh öre:ldig.

Me:ň bazhyňym izig, so:k suglug.

Silerniň bazhyňyňar ka"sh du-ga:r ka"ta?

Bazhyňym iji (besh) duga:r ka"ta.

Me:ň bazhyňym khö:raj tövünde.

Me:ň bazhyňym churta:rynga dyka ta:rymchalyg//eptig.

Bazhyňyňar onza, eki-dir.

Khar-nazyny

Kharyňar kazhyl?

Che:rbi dört kharlyg men.

Udavas dörten kharla:r men//

Kharym dörten cho:kshula:n.

Chazhyt-tyr bis.

When were you born?
I was born in 1969.

When is your birthday?
My birthday is on the 14 of June.

My birthday is in...

- summer
- winter
- autumn
- spring

You look young.

Work

Do you work (study)?

I work (study).

Where do you work?

Кажан төрүттүнген силер?
1969 (бир муң тос чүс алдан
тос) чылда төрүттүнген мен.
Төрүттүнген хүнүңер кажаныл?
Төрүттүнген хүнүм 14.06 (алды
айның он дөртте).
...төрүттүнген мен.

- чайын
- кыжын
- күзүн
- чазын

Аныяксыг-дыр силер.

Ажылы

Ажылдап (өөренип) турар
силер бе?

Мен ажылдап (өөренип) турар
мен.

Кайда ажылдап турар силер?

Kazhan törütüngen siler?
1969 (bir muñ tos chüs aldan
chylда törütüngen men.
Törütüngen khünüñer kazha
Törütüngen khünüm 14.06
ajnyñ on dörte).
...törütüngen men.

- chajyn
- kyzhyn
- küzün
- chazyn

Anyjaksyg-dyr siler.

Azhily

Azhylдаp (ö:renip) turar siler?

Men azhылдаp (ö:renip) turar
men.

Kajda azhылдаp turar siler?

I work at the plant (institute).

What's your profession?

I'm a doctor (teacher).

I'm a university student.

I'm a pupil.

Have you been working at the plant long?

Do you like your job?

Is your job interesting?

Useful words

accountant

actor

artist

boss

builder

businessman

herder

Заводта (институтта) ажылдап турар мен.

Мергежилиңер чүл?

Эмчи (башкы) мен.

Мен дээди өөрөдиге чериниң сургуулу мен.

Мен өөреникчи мен.

Заводта үр ажылдап тур силер бе?

Ажылыңарга ынак силер бе?

Ажылыңар солун бе?

Ажыглаар сөстөр

бухгалтер

актер//артист

чурукчу

дарга

тудугжу

бизнесмен

малчын

Zavodta (instituta) azhyldap turar men.

Mergezhiliñer chül?

Emchi (bashky) men.

Men de:di ö:redilge cheriniñ surgu:lu men.

Men ö:renikchi men.

Zavodta ür azhyldap tur siler be?

Azhylyñarga ynak siler be?

Azhylyñar solun be?

Azhyglar söster

buhalter

akt'or//artist

churukchu

darga

tudugzhu

biznesmen

malchyn

culture worker	культура ажылдакчызы	kul'tura azhyldakchyzy
doctor	эмчи	emchi
driver	чолаачы	chola:chy
farmer	фермер	fermer
hairdresser	баш таарар кижии	bash ta:rar kizhi
journalist	журналист	zhurnalist
lawyer	юрист	jurist
milk-maid	саанчы	sa:nchy
pensioner	пенсионер	pensioner
policeman	шагдаа	shagda:
psychologist	психолог	psikholog
salesperson	садыгжы	sadygzhy
scientist	эртемден	ertemden
shepherd	кадарчы	kadarchy
singer	ыраажы	yra:zhy
tailor	даараныкчы	da:ranykchy
teacher	башкы	bashky
throat singer	хөөмейжи	khö:mejzhi
worker	ажылчын	azhylchyn
writer	чогаалчы	choga:lchy

The Tuvan language belongs to the Turkic group of the Altai language family. The phonetic system is characterized by vowel harmony. Tuvan is an agglutinative language where every affix added to a word has its own meaning. From the 19th century, the Tuvan language was greatly influenced by old Mongolian, which was the official

language in Tuva for a long time. Many words borrowed from Russian appeared in Tuvan language after Tuva entered the Soviet Union in 1944. The written Tuvan language was firstly based on the Latin alphabet but in 1941 it was changed to the Cyrillic alphabet.

Do you speak ..?

English

Tuvan

Russian

Yes, I do. I speak English (Tuvan).

What foreign language do you speak?

I speak English.

I study Tuvan.

I know English a little, but I can't speak it well.

...билир силер бе?

– англилеп

– тывалап

– орустап

Ийе, англилеп (тывалап) билир мен.

Кандыг даштыкы дыл билир силер?

Англи дыл билир мен.

Тыва дыл өөренип тур мен.

Англи дылды бичии билир мен, ынчалза-даа эки чугаалап шыдавас мен.

... bilir siler be?

– anglilep

– tyvalap

– orustap

Ije, anglilep (tyvalap) bilir men.

Kandyg dashtyky dyl bilir siler?

Angli dyl bilir men.

Tyva dyl ö:renip tur men.

Angli dyldy bichi: bilir men, ынчалза-да: eki chuga:lap shydavas men.

Do you understand me?
 Yes, I do.
 No, I don't understand you.
 Speak more slowly, please.
 What did you say?
 Am I speaking correctly?
 Yes, you are speaking correctly.
 Are there English speaking people here?
 I'd like to learn to speak English.
 Would you write this word in Tuvan, please?
 What is the meaning of this word?
 What is that called?
 I don't know this word.
 Do you have a Russian-Tuvan dictionary?
 I need a Tuvan-English dictionary.

Мени билип тур силер бе?
 Ийе, билип тур мен.
 Чок, силерни билбейн тур мен.
 Шала оожум чугаалап көрүңерем.
 Чүү дидиңер?
 Мен шын чугаалап тур мен бе?
 Ийе, шын чугаалап тур силер.
 Мында англи дыл билир улус бар бе?
 Англи дылга чугаалажып өөренип алыксап тур мен.
 Бо сөстү тывалап бижип көрүңерем.
 Бо сөстүң утказы чүл?
 Ооң ады чүл//Ону чүү дээрил?
 Мен ындыг сөс билбес мен.
 Силерде орус-тыва словарь бар бе?
 Тыва-англи словарь хереглек тур мен.

Мени билip tur siler be?
 Ije, bilip tur men.
 Chok, silerni bilbejn tur men.
 Shala o:zhum chuga:lap körüñe-rem.
 Chü: didiñer?
 Men shyn chuga:lap tur men be?
 Ije, shyn chuga:lap tur siler.
 Mynda angli dyl bilir ulus bar be?
 Angli dylga chuga:lazhyp ö:renip alyksap tur men.
 Bo söstü tyvalap bizhip körüñerem.
 Bo söstüñ utkazy chül?
 O:ñ ady chül//Onu chü de:ril?
 Men yndyg sös bilbes men.
 Silerde orus-tyva slovar' bar be?
 Tyva-angli slovar' khereglep tur men.

can translate, using a dictionary.	Словарь ажыглап очулдуруптар мен.	Slovar' azhyglap ochuldurup tar men.
How do you pronounce this word?	Ол сөстү канчаар адаарыл?	Ol söstü kancha:r ada:ryl?
Repeat, please.	Катаптаптыңарам.	Kataptaptynaram.
Could you say once more, please?	Ам база чугаалаптыңарам.	Am baza chuga:laptynaram.
Translate, please.	Очулдуруп бериңерем.	Ochuldurup beriñerem.

can translate, using a
dictionary.
How do you pronounce this word?
Repeat, please.
Could you say once more, please?
Translate, please.

Словарь ажыглап очулдуруп-
тар мен.
Ол сөстү канчаар адаарыл?
Катаптаптыңарам.
Ам база чугаалаптыңарам.
Очулдуруп бериңерем.

Slovar' azhyglap ochulduruptar
men.
Ol söstü kancha:r ada:ryl?
Kataptaptyңaram.
Am baza chuga:laptyңaram.
Ochuldurup beriңerem.

II. AROUND TOWN

ХООРАЙГА

KHO:RAJGA

Kyzyl is a small town with a population of more than 90 thousand people. The center of Kyzyl is very easy to orient around, so as long as you understand the system of the town, you are sure not to get lost. Besides, everybody here will be

happy to help you find any building or office you are looking for. However, at the beginning of your stay in Kyzyl, we advise you to go around with a local person who can help you go shopping, go to a restaurant, post-office or just walk round the town.

At the hotel

How many hotels are there in your town?

What hotel can you recommend?

Is that hotel far from the airport (town centre)?

Which hotel are you going to stay?

Which hotel can you suggest for us?

Please give me the address of the «Ödügen» hotel.

How can I get to the «Ödügen» hotel?

Please reserve a room for one (2) in that hotel.

I have a reservation.

Аалчылар бажыңы

Хоорайыңарда каш аалчылар бажыңы барыл?

Кандыг аалчылар бажыңын сүмелээр силер?

Ол аалчылар бажыңы аэропорттан (хоорай төвүнден) ырак бе?

Кайы аалчылар бажыңыңа чурттаар бодап тур силер?

Кайы аалчылар бажыңын биске сүмелеп болур силер?

«Өдүгөн» деп аалчылар бажыңының адресин //турар черин берип көрүңерем.

«Өдүгөн» деп аалчылар бажыңыңа канчаар чедип ап болур мен?

Ол аалчылар бажыңыңа бир (ийи) кижичурттаар өрээлден чагыдып каап көрүңерем.

Менде чагыдып каан өрээл бар.

A:lchylar bazhynny

Kho:rajynarda ka"sh a:lchylar bazhynny baryl?

Kandyg a:lchylar bazhynny sümele:r siler?

Ol a:lchylar bashynny aeroportan (kho:raj tövünden) yrak be?

Kajy a:lchylar bazhynnyga churta:r bodap tur siler?

Kajy a:lchylar bazhynny biske sümelep bolur siler?

«Ödügen» dep a:lchylar bazhynny adresin //turar cherin berip körüñerem.

«Ödügen» dep a:lchylar bazhynnyga kancha:r chedip ap bolur men?

Ol a:lchylar bazhynnyga bir (iji) kizhi churta:r öre:lden chagydyp ka:p körüñerem.

Mende chagydyp ka:n öre:l bar.

Please help me fill in this form.

Our group consists of eight people.

Here is my passport.

I'm staying at the hotel «Ödügen».

I'd like to stay in «Ödügen» hotel.

Are there any vacant rooms?

I need a room for 1 (2).

I'm going to stay here for 8 days.

I'm going to stay here for a week (for a month).

Is there a room with a bathroom (a telephone)?

Is there ... in this room?

– an air-conditioner

– a radio

Бо бланкыны долдуржуп берип көрүңерем.

Бистиң бөлүүвүсте сес кизи бар.

Бо мээң паспортум-дур.

Мен «Өдүген» деп аалчылар бажыңында чурттап тур мен.

Мен «Өдүген» деп аалчылар бажыңыга туруп алыксап тур мен.

Хостуг өрээлдер бар бе?

Меңээ чаңгыс (ийи) кизи чурттаар өрээл херек.

Мен маңаа сес хонар мен.

Мен маңаа бир неделя (бир ай) турар мен.

Ванналыг (телефонуг) өрээл бар бе?

Бо өрээлде ... бар бе?

– серииттенир херексел

– радио

Bo blankyny doldurzhup berip körüñerem.

Bistiñ bölü:vüste ses kizhi ar.

Bo me:ñ pasportum-dur.

Men «Ödügen» dep a:lchylarba-zhyñynda churtaп tur men.

Men «Ödügen» dep a:lchylarba-zhyñynda turup alyksap tur men.

Khostug öre:lder bar be?

Meñe: chaңgys (iji) kizhi cur-tar öre:l kherek.

Men maña: ses khonar men

Men maña: bir nedel'a (biaj) turar men.

Vanalyg (telefonug) öre:l bane?

Bo öre:ldede ... bar be?

– seri:tenir khereksel

– radio

a TV
 a refrigerator
 hot water
 is out of order.
 telephone
 the socket
 TV
 could you repair ... please?
 telephone
 the socket
 the lock
 could you change the light bulb,
 please?
 What do you charge for the room
 per day?
 Give me the key to my room,
 please.
 I'm staying in room seventeen.
 What floor are you staying on?

- телевизор
 - соодукчу
 - изиг суг
 ... ажылдавайн тур.
 - телефон
 - розетка
 - телевизор
 ... септеп болур силер бе?
 - телефонну
 - розетканы
 - шоочаны

Бо лампаны солуп бериңерем.

Бо өрээлдин бир хонукта өртээ
 кажыл?

Мээң өрээлимниң дүлгүүрүн
 берип көрүңерем.

Он чеди дугаар өрээлде
 чурттап тур мен.

Каш дугаар каътта чурттап тур
 силер?

- televizor
 - so:dukchu
 - izig sug
 ... azhyldavajñ tur.
 - telefon
 - rozetka
 - televizor
 ... septepe bolur siler be?
 - telefonu
 - rozetkany
 - sho:chany
 Bo lampany solup beriñerem.

Bo öre:ldiñ bir khonukta öre:
 kazhyl?

Me:ñ öre:limniñ dülgü:rün berip
 körüñerem.

On chedi duga:r öre:ldi churta
 tur men.

Ka"sh duga:r ka"ta churta
 tur
 siler?

I'm living on the 2nd (on the 10th) floor.

When (where) is breakfast served?

What's my room number?

May I see the room?

This room suits me.

This room doesn't suit me.

Where may I leave my luggage?

Where is my key?

Where is..?

- a toilet

- a bathroom

- a smoking room

I'd like to take a shower.

Please, give me...

- a towel

- a bed-sheet

- a bar of soap

Ийи (он) дугаар каътта чурттай тур мен.

Эртенги чем каш шакта (каяа) болуул?

Мээң өрээлимниң дугаары кажыл?

Өрээлимни көрүп болур бе?

Бо өрээл меңээ тааржыр-дыр.

Бо өрээл меңээ таарышпас-тыр.

Чүгүмнү каяа шыгжадып каап болур мен?

Дүлгүүрүм кайдал?

... кайдал?

- туалет

- чунар өрээл

- таакпылаар өрээл

Душка чунуп алыксап тур мен.

Меңээ ... берип көрүңерем.

- чоттунар аржыылдан

- ак-чооргандан

- савандан

Iji (on) duga:r ka"ta churtaп tur men.

Ertengi chem ka"sh shakta (kaja) bolurul?

Me:ŋ öre:limniŋ duga:ry kazhyl?

Öre:limni körüp bolur be?

Bo öre:l meŋe: ta:rzhыр-dyr.

Bo öre:l meŋe: ta:ryshpas-tyr.

Chügümnü kaja shygzhadyp ka:p bolur men?

Dülgü:rüm kajdal?

... kajdal?

- tualet

- chunar öre:l

- ta:kpyla:r öre:l

Dushka chunup alyksap tur men.

Meŋe: ... berip körüŋerem.

- chotunar arzhyldan

- ak-cho:rgandan

- savaŋdan

a blanket
 an ash-tray
 some toilet paper
 a hanger
 Where can I have my clothes ...?
 washed
 ironed
 cleaned
 When will my clothes be ready?
 Wake me up at 10 o'clock.
 We're expecting guests.
 We're going to visit our friends.
 We're leaving today.
 ... will come back...
 - tomorrow
 - the day after tomorrow
 - in a few days
 What is the checkout time?

- чооргандан
 - хул кактаардан
 - туалет саазынындан
 - хеп аскызындан
 Хевимни каяа ... ап болурул?
 - чугдуруп
 - бастырып
 - аштадып
 Хевим кажан белен болурул?
 Мени он шакта оттуруп көрү-
 нерем.
 Аалчылар манап тур бис.
 Эштеривисче//өңнүктеривисче
 баар деп тур бис.
 Бөгүн чоруур деп тур бис.
 ... дедир чедип кээр мен.
 - эртен
 - соңгузу хүн
 - каш хонук болгаш
 Каш шакта санажырыл?

- cho:rgandan
 - khül kakta:rdan
 - tualet sa:zynyndan
 - khep askyzyndan
 Khevimni kaja ... ap bolurul?
 - chugdurup
 - bastyryp
 - ashtadyp
 Khevim kazhan belen bolurul?
 Meni on shakta oturup
 körünerem.
 A:lchylar manap tur bis.
 Eshterivische//öñnükterivische
 ba:r dep tur bis.
 Bögün choru:r dep tur bis.
 ...dedir chedip ke:r men.
 - erten
 - soñguzu khün
 - ka"sh khonuk bolgash
 Ka"sh shakta sanazhyryl?

Do I have to pay in advance or when leaving?

Where is the currency exchange?

Let's go to the bar.

There is no light (hot water) in my room.

Are there any letters for me?

Has anyone asked for me?

Could you tell me how to telephone to Moscow?

Please call a taxi.

I get up early.

I'm sleepy.

I'm tired.

Good night.

Who's there?

Why have you come?

Open the door, please.

What do you need?

Мен баш бурунгаар азы чоруурда төлээр мен бе?

Даштыкы акша орнаар чер кайдал?

Барже бараалам.

Мээң өрээлимде сайгылгаан (изиг суг) чогул.

Мээң адымга чагаалар келди бе?

Мени улус айтырды бе?

Москваже канчаар долгап болурул?

Таксиден чагыдып бериңерем.

Мен эрте турар кижии мен.

Уйгум кээп тур.

Мен туруптум.

Эки удуп хонуңар.

Кымыл?

Кандыг херектиг келдиңер?

Эжиңер ажыдып көрүңерем.

Силерге чүү херегил?

Men ba"sh burunga:r azy choru:rda töle:r men be?

Dashtyky aksha orna:r cher kajdal?

Barzhe bara:lam.

Me:ŋ öre:limde sajgylga:n (izig sug) chogul.

Me:ŋ adymga chaga:lar keldi be?

Meni ulus ajtyrды be?

Moskvazhe kancha:r dolgap bolurul?

Taksiden chagydyп bериңерем.

Men erte turar kizhi men.

Uygum ke:p tur.

Men turuptum.

Eki udup khonuңar.

Kymyl?

Kandyg kherektig keldiңer?

Ezhi:ŋer azhydyп körüңерем.

Silerge chü: kheregil?

In the street

How can I get to the Buddhist temple?
How long does it take to get to school number 5?
Does this bus go to the post-office?
I'm looking for Kechil-ool street.
What is the shortest way to the post-office?
Is the theatre far (near) from here?
Please write the address of the museum for me.
Have you got a town map?
Can I take pictures here?
I will send pictures to you.
Could you write down your address and name, please?

Кудумчуга

Хүрээгэ канчаар чедерил?
Беш дугаар школаже кайы хире болгаш чедер мен?
Бо автобус почта чедир баар бе?
Мен Кечил-оол кудумчузун дилеп чор мен.
Почтаже дорт орук кандыгыл?
Театр моон ырак (чоок) бе?
Музейниң адресин бижип бериңерем.
Силерде хоорай чуруу*// картазы бар бе?
Маңаа чурук тырттырып болур бе?
Силерге чуруктарны чоргузуп бээр мен.
Адресиңер биле адыңарны бижип бериңерем.

Kudumchuga

Khüre:ge kancha:r chederil?
Besh duga:r shkolazhe kajy khi-re bolgash cheder men?
Bo avtobus pochta chedir ba:r be?
Men Kechil-o:l kudumchuzun dilep chor men.
Pochtazhe do "rt oruk kandygyl?
Teatr mo:n yrak (cho:k) be?
Muzejniñ adrezin bizhip beriñerem.
Silerde kho:raj churu:*//kartazy bar be?
Maña: churuk tyrttyryp bolur be?
Silerge churuktarny chorguzup be:r men.
Adreziñer bile adyñarny bizhip beriñerem.

Do I have to pay in advance or when leaving?
 Where is the currency exchange?
 Let's go to the bar.
 There is no light (hot water) in my room.
 Are there any letters for me?
 Has anyone asked for me?
 Could you tell me how to telephone to Moscow?
 Please call a taxi.
 I get up early.
 I'm sleepy.
 I'm tired.
 Good night.
 Who's there?
 Why have you come?
 Open the door, please.
 What do you need?

Мен баш бурунгаар азы чоруурда төлээр мен бе?
 Даштыкы акша орнаар чер кайдал?
 Барже бараалам.
 Мээң өрээлимде сайгылгаан (изиг суг) чогул.
 Мээң адымга чагаалар келди бе?
 Мени улус айтырды бе?
 Москваже канчаар долгaп болурул?
 Таксиден чагыдып бериңерем.
 Мен эрте турар кижн мен.
 Уйгум кээп тур.
 Мен туруптум.
 Эки удуп хонуңар.
 Кымыл?
 Кандыг херектиг келдиңер?
 Эжиңер ажыдып көрүңерем.
 Силерге чүү херегил?

Men ba"sh burunga:r azy choru:rda töle:r men be?
 Dashtyky aksha orna:r cher kajdal?
 Barzhe bara:lam.
 Me:ñ öre:limde sajgylga:n (izig sug) chogul.
 Me:ñ adymga chaga:lar keldi be?
 Meni ulus ajtyrды be?
 Moskvazhe kancha:r dolgap bolurul?
 Taksiden chagydyр beriңerem.
 Men erte turar kizhi men.
 Uygum ke:p tur.
 Men turuptum.
 Eki udup khonuңar.
 Kymyl?
 Kandyg kherektig keldiңer?
 Ezhi:ñer azhydyp көрүңerem.
 Silerge chü: kheregil?

In the street

How can I get to the Buddhist temple?

How long does it take to get to school number 5?

Does this bus go to the post-office?

I'm looking for Kechil-ool street.

What is the shortest way to the post-office?

Is the theatre far (near) from here?

Please write the address of the museum for me.

Have you got a town map?

Can I take pictures here?

I will send pictures to you.

Could you write down your address and name, please?

Кудумчуга

Хүрээгэ канчаар чедерил?

Беш дугаар школаже кайы хире болгаш чедер мен?

Бо автобус почта чедир баар бе?

Мен Кечил-оол кудумчузун дилеп чор мен.

Почтаже дорт орук кандыгыл?

Театр моон ырак (чоок) бе?

Музейниң адресин бижип бериңерем.

Силерде хоорай чуруу*// картазы бар бе?

Маңаа чурук тырттырып болур бе?

Силерге чуруктарны чоргузуп бээр мен.

Адресиңер биле адыңарны бижип бериңерем.

Kudumchuga

Khüre:ge kancha:r chederil?

Besh duga:r shkolazhe kajy khi-re bolgash cheder men?

Bo avtobus pochta chedir ba:r be?

Men Kechil-o:l kudumchuzun dilep chor men.

Pochtazhe do"rt oruk kandygyl?

Teatr mo:n yrak (cho:k) be?

Mujejniñ adrezin bizhip beringerem.

Silerde kho:raj churu:*//kartazy bar be?

Maña: churuk tyrttyryp bolur be?

Silerge churuktarny chorguzup be:r men.

Adreziñer bile adyñarny bizhip beringerem.

How can I get to the market place?

How far is it from here?

What's the best way to the market place?

What street is this?

What is this building?

I didn't understand.

Repeat, please.

Explain, please.

Should I take a taxi?

Should I take a bus?

Should I walk?

Should I turn right (left)?

Am I going the right way?

Bus, taxi

Where can I buy a bus ticket?

What's the fare by bus (taxi)?

56

Рынокче канчаар чедип ап болур мен?

Моон кайы хире ырагыл?

Рынокче канчаар чедери эн таарымчалыгыл (эптигил)?

Бо чүү деп кудумчул?

Бо чүү бажыңыл?

Мен билбедим.

Катап чугаалаптыңарам.

Тайылбырлап бериңерем.

Таксилеп чоруптайн бе?

Автобустап чоруптайн бе?

Чадаг чоруптайн бе?

Оң (солагай) талаже ээптейн бе?

Мен шын бар чыдыр мен бе?

Автобус, такси

Автобус биледин кайыын садып ап болур мен?

Автобуска (таксиге) чоруурга, өртээ кажыл?

Rynokche kancha:r chedip ap bolur men?

Mo:n kajy khire yragyl?

Rynokche kancha:r chederi en ta:rymchalygyl (eptigil)?

Bo chü: dep kudumchul?

Bo chü: bazhyñyl?

Men bilbedim.

Katap chuga:lapyñaram.

Tajylbyrlap berin'erem.

Taksilep choruptajn be?

Avtobustap choruptajn be?

Chadag choruptajn be?

Oñ (solagaj) talazhe e:ptejn be?

Men shyn bar chydyr men be?

Avtobus, taksi

Avtobus biledin kajy:n sadyp ap bolur men?

Avtobuska (taksige) choru:rga, öрте: kazhyl?

Take bus number 8 (a taxi).

What bus goes to the park?

Where can I get on bus number 15?

How many stops are there to the bookshop?

Where shall I get off?

You can get off at the next stop.

How many times a day does a bus run to Chadan?

When does the last (next) bus go?

Please take me to...

– the hotel

– the airport

– to this address

I am in a hurry.

Will you stop here, please.

How much do I owe you?

Сес дугаарлыг автобуска (таксиге) олурупунар.

Паркка чедир каш дугаар автобус чоруурул?

Он беш дугаарлыг автобуска каяа олуруп болур мен?

Ном садынга чедир каш доктаар чер барыл?

Каяа дүжер мен?

Дараазында автобус доктаар черге дүжер силер.

Чадаанаже автобус хүнде каш катап чоруп турарыл?

Сөөлгү (келир) автобус кажан чоруурул?

Мени ... чедирип калыңарам.

– аалчылар бажыңыңа

– аэропортка

– бо адрес-биле

Мен далажып тур мен.

Маңаа доктааңарам.

Кашты төлээр мен?

Ses duga:rlyg avtobuska (taksige) oluruptuṇar.

Parka chedir ka"sh duga:r avtobus choru:rul?

On besh duga:rlyg avtobuska kaja olurup bolur men?

Nom sady:nga chedir ka"sh dokta:r cher baryl?

Kaja düzher men?

Dara:zynda avtobus dokta:r cherge düzher siler.

Chada:nazhe avtobus khünde ka"sh katap chorup turaryl?

Sö:lgü (kelir) avtobus kazhan choru:rul?

Meni ... chedirip kalyṇaram.

– a:lchylar bazhyṇynga

– aeroportka

– bo adres-bile

Men dalazhyp tur men.

Maṇa: dokta:ṇaram.

Kashty töle:r men?

Post-office

Where is a post-office (a mailbox)?

What hours does the post-office work?

Where do people receive telegrams?

Where can I get the forms?

Will you give me...

- a stamp
- an envelope
- a telegram form
- a postcard

What's the postage on a letter to Sweden?

I'm going to send ...to London.

- a telegram
- an e-mail message

Харылзаа

Харылзаа чери (почта хааржаа) кайдал?

Почтаның ажылдаар шагы кандыгыл?

Телеграммаларны кайда хүлээп ап турарыл?

Бланкыларны кайыын ап болур мен?

Меңээ ... бериңерем.

- маркадан
 - чагаа хавындан
 - телеграмма бланкызындан
 - ажык чагаадан*//открыткадан
- Швецияже чагаа чорудар марканың өртээ кажыл?

Мен Лондонче ... чорударым ол-дур.

- телеграмма
- электронуг чагаа

Kharylza:

Kharylza: cheri (pochta-kha:rzha:) kajdal?

Pochtanyñ azhylda:r shagy kandygyl?

Telegramalaryn kajda khüle:p apturaryl?

Blankylarñ kajy:n aptolur men?

Meñe: ... berin'erem.

- markadan
- chaga: khavyndan
- telegrama blankyzyndan
- azhyk chaga:dan*//otkrytkadan

Shvetsijazhe chaga: chorudar markanyñ öрте: kazhyl?

Men Londonche ... chorudarym ol-dur.

- telegrama
- elektronug chaga:

a fax
 a letter
 a postcard
 a parcel
 how much per word?
 is there a letter for me?
 is there access to Internet here?
 Will you forward my letters to
 this address, please?
 how much does it cost to send
 this letter to Europe (China)?

Telephone

Where can I telephone here?
 May I use your phone?
 Have you got a phone directory?

- факс
 - чагаа
 - ажык чагаа*//открытка
 - посылка
 Бир сөстүн өртөө кажыл?
 Меңээ чагаа бар-дыр бе?
 Мында Интернет-биле харыл-
 заа бар бе?
 Меңээ келген чагааларны бо
 адресче чорудуп туруңарам.
 Бо чагааны Европаже (Кы-
 датче) чорударга, өртөө ка-
 жыл?

Телефон

Кайыын телефон долгап//теле-
 фоннап болурул?
 Телефон долгап болур бе?
 Силерде телефон дептери бар
 бе?

- faks
 - chaga:
 - azhyk-chaga:* //otkrytka
 - posylka
 Bir söstün öрте: kazhyl?
 Меңе: chaga: bar-dyr be?
 Mynda Internet-bile kharylza: bar
 be?
 Меңе: kelgen chaga:larny bo ad-
 resche chorudup turuңaram.
 Bo chaga:ny Jevropazhe (Kydatche)
 chorudarga, öрте: kazhyl?
 Kajy:n telefon dolgap//telefonap
 bolurul?
 Telefon dolgap bolur be?
 Silerde telefon depтери bar be?

Telefon

Call me at this number.

How much is a long-distance call to Italy?

The line is busy.

Dial again.

May I speak to Mr. Yanson?

Mr. Yanson is not here.

Hold on a minute, please. I will call him.

Speaking.

I can't hear you.

The connection is poor.

Speak louder, please.

We've been cut off.

May I leave a message?

I'll call again.

You're wanted on the phone.

Бо дугаар-биле менче долгап-тар силер.

Италияже телефон долгаарга, өртээ кажыл?

Телефон шугуму хостуг эвес-тир.

База катап долгап көрүңерем.

Мистер Янсонну телефонга чалап көрүңерем.

Мистер Янсон мында чогул.

Бичии манаптыңарам. Кыйгы-рыптайн.

Силерни дыңнап тур мен.

Дыңналбас-тыр.

Харылзаа багай-дыр.

Ыткыр чугалап көрүңерем.

Бисти үзүп каапты.

Мээң дыңнадымны дамчы-дыптар силер бе?

Катап долгаптар мен.

Силерни телефонда чалап тур.

Bo duga:r-bile menche dolgaptar siler.

Italijazhe telefon dolga:rga, örtö kazhyl?

Telefon shugumu khostug eves-tir.

Baza katap dolgap körüñerem.

Mister Jansonu telefonga chalap körüñerem.

Mister Janson mynda chogul.

Bichi: manaptyñaram. Kyjgyryp-tajn.

Silerni dyñnap tur men.

Dyñnalbas-tyr.

Kharylza: bagaj-dyr.

Y:tkyr chuga:lap körüñerem.

Bisti üzüp ka:pty.

Me:ñ dyñnady:mny damchy-dyptar siler be?

Katap dolgaptar men.

Silerni telefonda chalap tur.

I am sorry, I got the wrong number.

Shopping

Where is a ...?

• clothes-shop

• book-shop

• grocery store

• toy-shop

• souvenirs-shop

Where is a market?

I'd like to buy a shirt.

I am just looking.

May I try it on?

It doesn't fit me.

Where is a mirror (a fitting room)?

It fits me.

How much is it?

Буруулуг болдум, өскээр барган-дыр.

Садыгга

...садыы кайдал?

- хеп

- ном

- чем

- ойнаарак

- белек//сувенир

Рынок//базаар кайдал?

Хөйлең садып алыксап тур мен.

Анаа көрүп тур мен.

Мону хемчээп кедип болур мен бе?

Бо меңээ таарышпас-тыр.

Көрүнчүк (хеп хемчээр өрээл) кайдал?

Бо меңээ тааржыр-дыр.

Өртээ кажыл?

Buru:lug boldum, öske:r bargandyр.

Sadyga

... sady: kajdal?

- hep

- nom

- chem

- ojna:rak

- belek//suvenir

Rynok//baza:r kajdal?

Khöjleñ sadyp alyksap tur men.

Ana: körüp tur men.

Monu khemche:p kedip bolur men be?

Bo meңe: ta:ryshpas-tyr.

Körünchük (khep khemche:r öre:l) kajdal?

Bo meңe: ta:rzhyr-dyr.

Örte: kazhyl?

Does this coat fit me?

It is cheap.

It is expensive.

What have you got of better quality?

Could you wrap this?

Can you show me ... please?

– something bigger (smaller)

– something cheaper

– another model

– in another color

Could you show me ..., please?

– books

– stone carvings

– pictures

– musical instruments

Can you reduce the price, please?

I'll buy it.

I won't buy it.

It's too ... for me.

Бо тон меңээ тааржыр-дыр бе?

Өртээ чиик-тир.

Өртээ аар-дыр.

Силерде моон эки шынарлыг чүү барыл?

Мону ораап бериңерем.

Меңээ ... чүведен көргүзүңерем.

– моон улуг (бичии)

– моон чиик өртектиг

– өске хевирлиг

– өске өңнүг

Меңээ ... көргүзүңерем.

– номнарны

– чонар-дашты

– чурукту

– хөгжүм херекселдерин

Өртээн бадырып болур силер бе?

Мону алыр мен.

Мону албас мен.

Бо меңээ эмин эрттир ...

Bo ton meңe: ta:rzhyr-dyr

Örte: chi:k-tir.

Örte: a:r-dyr.

Silerde mo:n eki shynarlyg baryl?

Monu ora:p beriңerem.

Meңe: ... chüveden körgüzüñ.

– mo:n ulug (bichi:)

– mo:n chi:k örtektig

– öske khevirliг

– öske öñnüg

Meңe: ... körgüzüñerem.

– nomnary

– chonar-dashty

– churuktu

– khögzhüm kherekselderi

Örte:n badyryp bolur siler t

Monu alyr men.

Monu albas men.

Bo meңe: emin ertir ...

big
small
short
long
loose
tight

Useful words

book
bra
dictionary
drawing paper
dress
envelope
eraser
exercise book
fabric
gloves
goods
hat
jacket

- улуг-дур
- бичии-дир
- чолдак-тыр
- узун-дур
- хос-тур
- тар-дыр

Ажыглаар сөстөр

ном
эмиг хавы
сөзүлек*//словарь
чуруттунар саазын
платье
чагаа хавы
балааш
кыдырааш
пес
салаалыг хол-хавы
барааннар
шляпа
куртка

- ulug-dur
- bichi-dir
- choldak-tyr
- uzun-dur
- khos-tyr
- tar-dyr

Azhygla:r söster

nom
emig khavy
sözulek*//slovar'
churutunar sa:zyn
platje
chaga: khavy
bala:sh
kydyra:sh
pös
sala:lyg khol-khavy
bara:nar
shl'apa
kurtka

jumper, pullover
 magazine
 neck-tie
 newspaper
 notebook
 pants (underwear)
 pen
 pencil
 perfume
 picture
 price
 rain coat
 sales-person
 sandals
 scarf
 scissors
 shampoo
 shirt
 shoes
 skirt
 sock

джемпер
 сеткүүл
 галстук
 солун
 дептер
 ырыктааш*//плавки
 демир-үжүк*//ручка
 карандаш
 духи
 чурук
 өртек
 чаъска-кедер
 садыгжы
 чайгы идик
 моюн-ораар
 хачы
 шампунь
 хөйлөң
 идиктер
 юбка
 ук

dzhemper
 setkü:l
 galstuk
 solun
 depter
 yrykta:sh*//plavki
 demir-üzhük*//ruchka
 karandash
 dukhi
 churuk
 örtek
 cha"ska-keder
 sadygzhy
 chajgy idik
 mojun-ora:r
 khachy
 shampun'
 khöjleñ
 idikter
 jubka
 uk

swimming suit
sweaters
umbrella

a restaurant

Can you recommend a good restaurant?
When is it open?
Where is the nearest restaurant (snack bar)?
Waiter! Can we sit here?

Could you show the menu, please?
What meat (fish) dishes do you have?
I want this.
Is this dish available?
What kind of ... do you have?
salads
vegetables

сугга эштир хеп
чүвүр
зонт

Ресторанга

Меңээ эки ресторан сүмелеп болур силер бе?
Каш шакта ажыдарыл?
Бо чоокта ресторан (кафе) бар бе?
Официант! Бис маңаа олуруп ап болур бис бе?
Менюңар көргүзүңерем.

Силерде эъттен (балыктан) кылган кандыг чемнер барыл?
Мону алыксап тур мен.
Бо чем бар бе?
Силерде кандыг ... барыл?
- салаттар
- ногаа аймаа

suga eshtir khep
chüvür
zont

Restoranga

Meңe: eki restoran sümelep bolur siler be?
Ka"sh shakta azhydaryl?
Bo cho:kta restoran (kafe) bar be?
Ofitsiant! Bis maңa: olurup ap bolur bis be?
Men'uңar körgüzüңerem.

Silerde e"ten (balyktan) kылган kandyg chemner baryl?
Monu alyksap tur men.
Bo chem bar be?
Silerde kandyg ... baryl?
- salatar
- noga: aima:

– berries

It's delicious. Thank you.

More please.

I didn't order this dish.

Please give me the bill.

Useful words

beef

boiled food

bowl

breakfast

candies, sweets

cheese

chicken

chocolate

cold food

cottage cheese

dinner

fork

fried food

goulash

66

– кат аймаа

Чеминер эки-дир. Четтирдим.

Ам-даа.

Бо чемни чагывадым.

Санажып алылыңарам.

Ажыглаар сөстөр

инек эъди

хайындырган чем

аяк

эртенги чем

конфеттер

быштак

дагаа эъди

шоколад

соок чем

ээжегей*//творог

кежээки чем

серээ

быжырган чем

гуляш

– kat aima:

Cheminger eki-dir. Chetirdim.

Am-da:

Bo chemni chagvyadym.

Sanazhyp alylyñaram.

Azhyglar söster

inek e"di

khaijyndyrgan chem

ajak

ertengi chem

konfeter

byshtak

daga: e"di

shokolad

so:k chem

e:zhegej//tvorog

kezhe:ki chem

sere:

byzhyrgan chem

gul'ash

horse-flesh
hot food
ice-cream
knife
liver
lunch
meat
mutton (lamb)
oil
plate
pork
salt
sausage
soup
sour
sour cream
spoon
sugar
sweet
tasteless
tasty
yak meat

аът эди
изиг чем
мороженое
бижек
баар
дүштеки чем
эът
хой эди
үс
тавак
хаван эди
дус
колбаса
быдаа
ажыг
өреме
омааш
чигир
чигирзиг
амдан чок
амданныг
сарлык эди

a"t e"di
izig chem
morozhenoje
bizhek
ba:r
düshteki chem
e"t
khoj e"di
üs
tavak
khavan e"di
dus
kolbasa
byda:
azhyg
öreme
oma:sh
chigir
chigirzig
amdan chok
amdanyg
sarlyk e"di

Vegetables

beet
cabbage
carrots
cucumber
dill
garlic
lettuce
onions
potato
radish
tomato
turnip
vegetable marrow (squash)

Fruits

apple
apricot
banana
grapefruit

Ногаа аймаа

свекла
капуста
морковь
огурец
укроп
кош-согуна*//чеснок
салат
согуна (борбак)
картофель
редис
помидор
репа
кабачок

Чимис аймаа

яблоко
абрикос
банан
грейпфрут

Noga: ajma:

sv'ekla
kapusta
morkov'
ogureis
ukrop
kosh-soguna*//chesnok
salat
soguna (borbak)
kartofel'
redis
pomidor
repa
kabachok

Chimis ajma:

jabloko
abrikos
banan
greipfrut

grapes
kiwi
mandarin
water-melon
orange
peach
pear
pineapple
raisins
melon

Beverages

apple juice
beer
coffee
milk
mineral water
orange juice
spring water
tea
Tuvan tea

виноград
киви
мандарин
арбуз
апельсин
персик
груша
ананас
үзүм
дыня

Суксуннар

яблок хандызы*//согу
пиво
кофе
сүт
минералдыг суг (сок)
апельсин хандызы//согу
аржаан
шай
тыва шай

vinograd
kivi
mandarin
arbus
apel'sin
persik
grusha
ananas
üzüm
dyn'a

Suksunar

jablok khandyzy*//sogu
pivo
kofe
süt
mineraldyg (sug) sok
apel'sin khandyzy//sogu
arzha:n
shaj
tyva shaj

Berries

bilberry
bird cherry
cherry
currant
red bilberries
gooseberry
great bilberry
plum
raspberry
red currant
sea buckthorn
strawberry
wild strawberry

At the hospital

I feel bad.
Please, call a doctor (for an ambulance).

Кат аймаа

черника
чодураа
вишня
инек-караа
киш-кулаа
кызырак-кат
көк-кат
слива
малина
кызыл-кат
чадаң-кат
честек-кат//клубника
честек-кат//земляника

Эмнелгеде

Мен баксырап тур мен.
Меңээ эмчиден (дүрген дуза
чедирер эмчиден) чалап бери-
ңерем.

Кат айма:

chernika
chodura:
vishn'a
inek-kara:
kish-kula:
kyzyrak-kat
kök-kat
sliva
malina
kyzyl-kat
chadañ-kat
chestek-kat //klubnika
chestek-kat//zemi'anika

Emnelgede

Men baksyrap tur men.
Meңe: emchiden (dürgen duza
chedirer emchiden) chalap beri-
ñerem.

How can I call (get) a hospital?

Please take me to a hospital.

I have a high temperature.

I have a headache.

I feel dizzy.

My whole body aches.

It hurts here.

My nose is bleeding.

Parts of body

arm
back
back of the head
bladder
breast
half
cheek
chest

Эмнелгеже канчаар долгaп
(чедип) болурул?

Мени эмнелгеге чедирип каап
көрүңерем.

Мээң эъдим изип тур.

Бажым аарып тур.

Бажым дескинип тур.

Шупту (бүгү) бодум аарып тур.

Мында аарып тур.

Думчуум ханзырап тур.

Кижиниң мага-боду

хол
оорга
чушкуу
сыңый
эмиг
чода
чаак
хөрек

Emnelgezhe kancha:r dolgar
(chedip) bolurul?

Meni emnelgege chedirip ka:p
körüñerem.

Me:ñ e"dim izip tur.

Bazhym a:ryp tur.

Bazhym deskinip tur.

Shuptu (bügü) bodum a:ryp tur.

Mynda a:ryp tur.

Dumchu:m khanzyrap tur.

Kizhiniñ maga-bodu

khol
o:rga
chushku:
syñyj
emig
choda
cha:k
khörek

ea
el
ey
fi
he
he
jo
ki
kn
le
li
lu
me
na
ne
sh
sh
sk
so
st
th
72

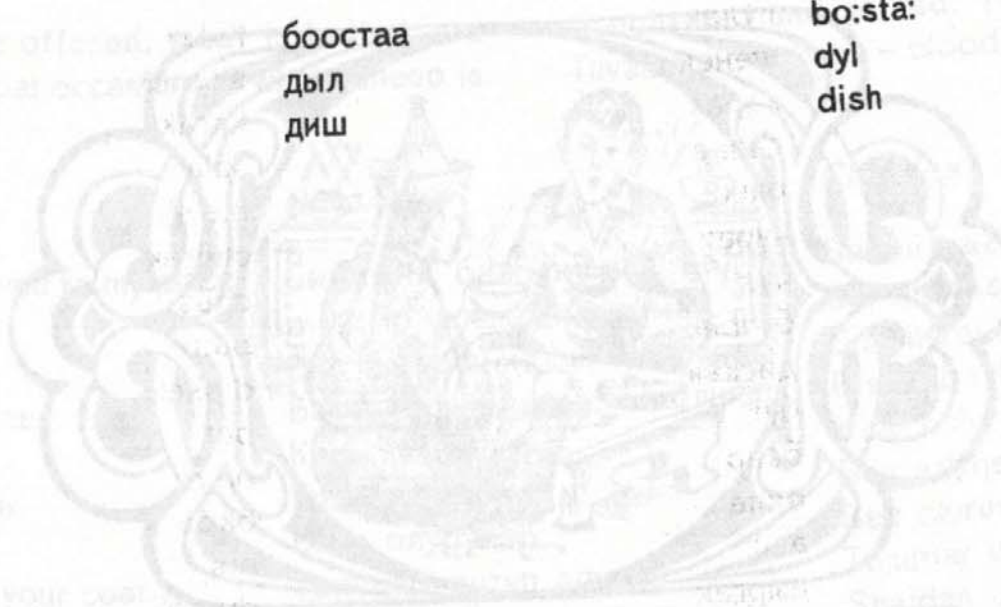
кулак
шенек
карак
салаа
баш
чүрек
чүс
бүүрек
дискек
бут
баар
өкпе
аас
дыргак
моюн
эгин
чарын
кеш
таваңгай
ижин
дөңмек

kulak
shenek
karak
sala:
ba"sh
chürek
chüs
bü:rek
diskek
but
ba:r
ökpe
a:s
dyrgak
mojun
egin
charyn
ke"sh
tavaṅgaj
izhin
döṅmek

throat
tongue
tooth

боостaa
дыл
диш

bo:sta:
dyl
dish

EVERYBODY'S HOME

People are very hospitable. They like relatives, friends and guests to their home. Every guest is treated in various Tuvan dishes. When a hostess gives a half-full bowl of

ЧАЛАЛГАГА БАРГАНДА

tea that means that the next bowl is following. Every dish is given by the hostess and taken by the guest with both hands that shows respect of both sides. Ritual exchange of questions and answers moves to more specific topics. Cheeses

CHALALGAGA BARGANDA

and
ser

Inv

I'd

We

Cor

May

This

Ple

Ple

Has

Tha

Sol

Wh

Wo

Yes

No

and creams are offered, meat is boiled and served. On special occasions a whole sheep is slaughtered and served. The most respected Tuvan food is khan – blood sausage.

Invitation

I'd like to invite you to my place.

We invite you.

Come to our place.

May I come in?

This way, please.

Please sit here.

Please take off your coat.

Have a cup of tea.

Thank you for your invitation.

Sorry for being late.

What would you like to drink?

Would you like some coffee?

Yes, please.

No, thank you.

Чалалга

Силерни бажыңымга аалчы кылдыр чалаксап тур мен.

Бис силерни чалап тур бис.

Бистиң бажыңывыска келиңер.

Кирип болур бе?

Бээр эртиңер.

Бээр олуруңар.

Тонуңар уштуп алыңар.

Шайдан ижиптиңер.

Чалааныңар дээш четтирдивис.

Озалдай бергеним дээш, буруудатпайн көрүңер.

Чүнү ижер силер?

Кофе ижер силер бе?

Ийе, четтирдим.

Чок, ажырбас.

Chalalga

Silerni bazhyňymga a:lchy kyl-dyr chalaksap tur men.

Bis silerni chalap tur bis.

Bistiň bazhyňyvyska keliňer.

Kirip bolur be?

Be:r ertiňer.

Be:r oluruňar.

Tonuňar ushtup alyňar.

Shajdan izhiptiňer.

Chala:nyňar de:sh chetirdivis.

Ozaldaj bergenim de:sh, buru:-datpajn körüňer.

Chünü izher siler?

Kofe izher siler be?

Ije, chetirdim.

Chok, azhyrbas.

Enough thank you.
It's time for me to go.
I shall go.
Thank you for a lovely evening.

Weather

What's the weather like today?
It's nice today.
It's ... today.
-warm
-hot
-cold
-cool
The snow is melting.
It's snowing.
It's windy.
It's raining.
There is a thunder.
There is a lightning.

Ам болдум, четтирдим.
Чоруур үем келди.
Чоруптайн.
Эки кежээ эрткени дээш чет-
тирдим.

Агаар-бойдус

Бөгүн агаар кандыг ирги?
Бөгүн дыка эки хүн-дүр.
Бөгүн ...
- чылыг-дыр.
- изиг-дир.
- соок-тур.
- сериин-дир.
Хар эрип чыдыр.
Хар чаап тур.
Хат хадып тур.
Чаъс чаап тур.
Диңмиреп тур.
Кызаңнап тур//чаңнык дүжүп
тур.

Am boldum, chetirdim.
Choru:r üjem keldi.
Choruptajın.
Eki kezhe: erkeni de:sh chetir-
dim.

Aga:r-bojdus

Bögün aga:r kandyg irgi?
Bögün dyka eki khün-dür.
Bögün ...
- chylyg-dyr.
- izig-dir.
- so:k-tur.
- seri:n-dir.
Khar erip chydyr.
Khar cha:p tur.
Khat khadyr tur.
Cha"s cha:p tur.
Diñmirep tur.
Kyzañnap tur//chañnyk dizhüp
tur.

There is hail.
 A storm is coming.
 There is a thunderstorm.
 It's a nasty day today.
 There are clouds in the sky.
 The sky is clear.
 The wind has stopped blowing.
 It has stopped raining.
 What will the weather be like tomorrow?
 What's the temperature?
 Today is 30 below (above) zero.
 What's the coldest (hottest) month in your country?
 The hottest month is July.
 Does it rain a lot in summer?
 The coldest month is January.
 Does it snow a lot in winter?

Долу дүжүп тур.
 Шуурган кел чыдыр.
 Диңмиреп-кызаңнап тур.
 Бөгүн бүргөг хүн-дүр.
 Дээр булуттарлыг-дыр.
 Дээр аяс-тыр.
 Хат соксай берди.
 Чаъс соксай берди.
 Эртен агаар кандыг болур//
 боор ирги?
 Температура кандыг ирги?
 Бөгүн үжен градус соок-тур
 (изиг-дир).
 Кайы айда эң соок (изиг) болу-
 рул?
 Эң изиг ай – июль.
 Чайын частыг бе?
 Эң соок ай – январь.
 Кыжын хар хөй бе?

Dolu düzhüp tur.
 Shu:rgan kel chydyr.
 Diñmirep-kyzañnap tur.
 Bögün bürgeg khün-dür.
 De:r bulutarlyg-dyr.
 De:r ajas-tyr.
 Khat soksaj berdi.
 Cha"s soksaj berdi.
 Erten aga:r kandyg bolur//bo:r
 irgi?
 Temperatura kandyg irgi?
 Bögün üzhen gradus so:k-tur
 (izig-dir).
 Kajy ajda eñ so:k (izig) bolurul?
 Eñ izig aj – ijul'.
 Chajyn chastyg be?
 Eñ so:k aj – janvar'.
 Kyzhyn khar khöj be?

atitude

Thank you.

Thank you.

Thank you very much.

Thank you for your...

hospitality

advice

help

congratulations

attention

You've helped me a lot. Thank

you.

Not at all.

ology

I'm sorry.

Excuse me for my interrupting

you.

Excuse me for disturbing you.

Өөрүп четтиришкин

Четтирдим.

Четтирдивис.

Улуу-биле силерге четтирдим.

...дээш четтирдим.

– бисти хүндүлөп хүлээп алганыңар

– сүмөңөр

– дузаңар

– байыр чедиришкениңер

– сагыш човаашкыныңар

Силер меңээ дыка улуг дузаны чедирдиңер. Четтирдим.

Ажырбас//анаа-анаа.

Буруузун миннири

Буруулуг болдум.

Силерни үзе кириптейн.

Буруудатпайн көрүңөр.

Силерни дүвүрөткеним дээш, буруулуг болдум.

Ö:rüp chetirishkin

Chetirdim.

Chetirdivis.

Ulu:-bile silerge chetirdim.

... de:sh chetirdim.

– bisti khündülep khüle:p alganynar

– sümөner

– duzanar

– bajyr chedirishkiniңer

– sagysh chova:shkynynar

Siler meңe: dyka ulug duzny chedirdiңer. Chetirdim.

Azhyrbas//ana:-ana:.

Buru:zun miniri

Buru:lug boldum.

Silerni üze kiriptejn.

Buru:datpajn көrүңer.

Silerni düvүretkenim de:sh, buru:lug boldum.

Sorry to keep you waiting.

Don't be angry.

I'm sorry, but I can't come (help) you.

Never mind.

Request

Can you help me, please.

May I ask you for something?

Could you please...

tell me

write

explain

show

translate

Please give me this.

Please bring me a book.

Please call me.

Силерни манатканым дээш, буруулуг болдум.

Хорадаваңар, өршээп көрүңер.

Буруулуг болдум, силерге кээп (дузалап) шыдавас-тыр мен.

Ажырбас.

Дилег

Меңээ дузалап көрүңерем//шы-даар силер бе?

Силерден бир дилег кылып болур бе?

Меңээ ... бериңерем.

– чугаалап

– бижип

– тайылбырлап

– көргүзүп

– очулдуруп

Мону меңе бериңерем.

Номну меңе эккеп бериңерем.

Долгаптыңарам.

Silerni manatkanym de:sh, buru:lug boldum.

Khoradavaңar, örshe:p körüңer.

Buru:lug boldum, silerge ke:p (duzalap) shydavas-tyr men.

Azhyrbas.

Dileg

Меңе: duzalap körüңерем//shy-da:r siler be?

Silerden bir dileg kылып болур бе?

Меңе: ... бериңерем.

– chuga:lap

– bizhip

– tajylbyrlap

– körgüzüp

– ochuldurup

Monu меңе: бериңерем.

Nomnu меңе: еккеп бериңерем.

Dolgapyңaram.

Could you wait for me?

Agreement

Yes, that's right.

I accept your suggestion.

I agree with you.

I don't mind.

We are not against it.

It's a good idea.

You are right.

I think your suggestion is right.

Disagreement

No, thank you.

No, you can't.

80

Мени манаптыңарам.

Бир-ле чүве-биле чөпшээржири

Ийе, ындыг.

Мен силерниң саналыңарны
хүлээп ап тур мен.

Силер-биле чөпшээржир-дир
мен.

Мен удур эвес мен.

Бис удурланмайн тур бис.

Эки бодал-дыр.

Силерни шын-дыр.

Силерниң саналыңар шын деп
бодап тур мен.

Бир-ле чүве-биле чөпшээрешпеzi

Чок, четтирдим.

Чок (хоржок).

Мени манаптыңарам.

Bir-le chüve-bile chöpshe:rezhiri

Ije, yndyg.

Men silerniñ sanalyñarny hü
le:p ap tur men.

Siler-bile chöpshe:rezhidir
men.

Men udur eves men.

Bis udurlanmajn tur bis.

Eki bodal-dyr.

Silerni: shyn-dyr.

Silerniñ sanalyñar shyn debo
dap tur men.

Bir-le chüve-bile chöpshe:reshpezi

Chok, chetirdim.

Chok (khorzhok).

I can't do what you ask me.

I can't agree with you.

I am against it.

I disagree.

Congratulations

The Tuvan Buddhist New Year holiday-Shagaa is celebrated according to the lunar calendar. It is mostly celebrated in January or February depending on the phases of the Moon. The lunar calendar, similar to Chinese and Tibetan, is based on cycles of 12 years named after animals-tiger, hare, dragon, snake, horse, sheep, monkey, chicken, dog, pig, mouse and ox. Shagaa is a big family celebration with

Happy birthday!
Happy New Year!

Силерниң дилээнерни күүседип
шыдавас-тыр мен.

Мен силер-биле чөпшээрешпес
мен.

Мен аңаа удур мен.

Мен чөпшээрешпес мен.

Байыр чедиришкени

Төрүттүнген хүнүңер-биле!
Чаа чыл-биле!

Silerniñ dile:ñerni kü:sedip shy-
davas-tyr men.

Men siler-bile chöpshe:reshpes
men.

Men aña: udur men.

Men chöpshe:reshpes men.

Bajyr chediri:shkini

different religious rituals, ceremonies, visits to relatives, and lots of eating. In the middle of August Tuvan people celebrate another national holiday-Naadym with its 3 main sports - wrestling, archery and horse racing. Public holidays are the adoption of the Tuvan new Constitution (6 May), the Day of the Tuva Republic (15 August), the adoption of the Russian Constitution (12 June).

Törütüngen khünüñer-bile!
Cha: chyl-bile!

Happy Shagaa!
 Happy Naadym!
 Congratulations on your...
 - holiday
 - anniversary
 - your son's (daughter's) birth

- your success
 - your marriage
 I wish you...
 - every success
 - happiness
 - health
 - peace
 - love
 All the best to you!
 May all your dreams come true!

Leave-taking

Good bye!
 Bye-bye! See you soon!
 82

Шагаа-биле!
 Наадым хүнү-биле!
 ...-биле байыр чедирip тур мен!
 - байырлал
 - юбилейиңер
 - оглуңар (кызыңар) төрүттүң-
 гени

- чедишкениңер
 - кудаңар
 Силерге ... күзедим.
 - чедишкиннерни
 - аас-кежикти
 - кадыкшылды
 - тайбыңны
 - ынакшылды
 Бүгү-ле чүве эки болзун!
 Бүгү күзелдериңер бүтсүн!

Байырлажышкын

Байырлыг!
 Байырлыг! Ужурашкыже!

Shaga:-bile!
 Na:dym khünü-bile!
 ...-bile bajyr chedirip tur men.
 - bajyrlal
 - jubilejiңer
 - ogluңar (kyzyңar) törütüngenі

- chedi:shkiniңer
 - кудаңар
 Silerge ... küzedim.
 - chedi:shkinerni
 - a:s-kezhikti
 - kadykshyldy
 - tajbyңny
 - ynakshyldy
 Bүgү-le chүve eki bolzun!
 Bүgү күзелдериңer бүtsүн!

Bayirlazhy:shkyn

Bajyrylg!
 Bajyrylg! Uzhurashkyzhe!

Have
 Give
 Gree
 me.
 See

Happy Shagaa!

Happy Naadym!

Congratulations on your...

- holiday
- anniversary
- your son's (daughter's) birth

- your success

- your marriage

I wish you...

- every success

- happiness

- health

- peace

- love

All the best to you!

May all your dreams come true!

Leave-taking

Good bye!

Bye-bye! See you soon!

82

Шагаа-биле!

Наадым хүнү-биле!

...-биле байыр чедирип тур мен!

- байырлал

- юбилейиңер

- оглуңар (кызыңар) төрүттүң-гени

- чедишкиниңер

- кудаңар

Силерге ... күзедим.

- чедишкиннерни

- аас-кежикти

- кадыкшылды

- тайбыңны

- ынакшылды

Бүгү-ле чүве эки болзун!

Бүгү күзелдериңер бүтсүн!

Байырлажыышкын

Байырлыг!

Байырлыг! Ужурашкыже!

Shaga:-bile!

Na:dym khüje!

...-bile bajyr irip tur men!

- bajyrlal

- jubilejiner

- ogluңar (kыzyңar) törütтүң-

- chedi:shkin

- kudaңar

Silerge ... күзү.

- chedi:shkin

- a:s-kezhikti

- kadykshyldy

- tajbyңny

- ynakshyldy

Bügü-le chüve bolzun!

Bügü күзelder бүтсүн!

Bayirlazhy:shk

Bajyrlyg!

Bajyrlyg! Uzhurashkыje!

Have a nice trip!

Give my regards to everyone.

Greet your mother (father) for me.

See you tomorrow.

Оруунар мeнди-чаагай болзун! //

Эки чедип алынар.

Шупту улуска байырым чеди-
риңер.

Аваңарга (ачаңарга) мээн ба-
йырымны чедириңер.

Эртен ужуражы бээр бис.

Oru:ŋar mendi-cha:gaj bolzun!

//Eki chedip alyŋar.

Shuptu uluska bajyrym chediri-
ŋer.

Avaŋarga (achaŋarga) me:ŋ ba-
jyrymny chediriŋer.

Erten uzhurazhy be:r bis.

IV. EDUCATION

ЭРТЕМ

ERTEM

School education in Tuva started in the 1920s. Currently, there are 8,000 Tuvans studying at Universities and technical colleges, 3,000 of whom are studying outside of Tuva. In Tuva there are now 168 general schools, 7 secondary

technical schools, and one State University. All of these educational establishments have Russian-oriented curriculum. Children at schools are taught both in Tuvan and Russian. There are schools with so-called «national programs».

IV. EDUCATION

ЭРТЕМ

ЕРТЕМ

School education in Tuva started in the 1920s. Currently, there are 8,000 Tuvans studying at Universities and technical colleges, 3,000 of whom are studying outside of Tuva. In Tuva there are now 168 general schools, 7 secondary

technical schools, and one State University. All of these educational establishments have a Russian-oriented curriculum. Children at schools are taught both in Tuvan and Russian. There are schools with so-called «national programs»,

where children study the natural environment, traditional music, drama, theatre and handicraft. The Republican Lyceum, founded in 1992, offers primary and secondary education in which

maths, physics and foreign languages take a central place. About 120 pupils attend it. After graduation almost all of them continue their studies at prestigious universities outside Tuva.

What did you major in at college?
How many years does secondary (high) education take?

Силер кандыг эртемниг силер?
Ортумак (дээди) эртем чедип алыр дизе, каш чыл өөренирил?

Siler kandyg ertemnig siler?
Ortumak (de:di) ertem chedip alyr dize, ka"sh chyl"o:reniril?

What educational institution did you graduate from?
How many years do they study at ... school?

Кандыг өөредилге чери дооскан силер?
... каш чыл өөренирил?

Kandyg ö:redilge cheri do:skan siler?
... ka"sh chyl ö:reniril?

- primary
- secondary
- higher

- эге школага
- ортумак школага
- дээди өөредилге черинге

- ege shkolaga
- ortumak shkolaga
- de:di ö:redilge cheringe

At what age do children start studying at primary school?

Уруглар эге школага каш харлыында өөренип эгелээрил?

Uruglar ege shkolaga ka"sh kharly:nda ö:renip egele:ril?

Is this a state or a private school?

Бо күрүне школазы бе азы хуу школа бе?

Bo küruüne shkolazy be azy khu:shkola be?

Where does your son (daughter) study?

Does your son (daughter) attend school?

Primary

Secondary (daughter) studies at ...

Primary

Secondary

How many pupils are there ...?

In our class

In our school

In our University

Would you like to visit your subjects do you study?

What faculties are there in your university?

Оглуңар (урууңар) кайда өөренип турарыл?

Оглуңар (урууңар) ... барып турар бе?

- эге школаже

- ортумак школаже

- дээди өөрөдилге черинче

Оглум (уруум) ... өөренип турар.

- эге школада

- ортумак школада

- дээди өөрөдилге черинде

... каш өөреникчи барыл?

- клазыңарда

- школаңарда

- университедиңерде

Силерниң школаңарже барыксап тур бис.

Кандыг эртемнер өөренип турар силер?

Университедиңерде кандыг факультеттер барыл?

Ogluңar (uru:ңar) kajda ö:renip turaryl?

Ogluңar (uru:ңar) ... baryp turar be?

- ege shkolazhe

- ortumak shkolazhe

- de:di ö:redilge cherinche

Oglum (uru:m) ... ö:renip turar.

- ege shkolada

- ortumak shkolada

- de:di ö:redilge cherinde

... ka"sh ö:renikchi baryl?

- klazyңarda

- shkolaңarda

- universitediңerde

Silerniң shkolaңarzhe barysap tur bis.

Kandyg ertemner ö:renip turar siler?

Universitediңerde kandyg fakul'teter baryl?

What is your favorite subject?

- literature
- biology
- mathematics
- chemistry
- Russian
- English
- German
- native language
- physics
- geography
- physical culture
- drawing
- history
- computing

How many classes do you have a day?

What courses do you attend?

Why do you like literature (math)?

Кандыг эртемге ынак сен //эң
ынак эртемиң чүл?

- литература
- биология
- математика
- химия
- орус дыл
- англи дыл
- немец дыл
- төрөөн дыл
- физика
- география
- күш-культура
- чурулга
- төөгү
- информатика

Хүнде каш кичээл эртип тура-
рыл?

Кандыг тускай курстар өөренип
тур силер?

Чүге литературага (математи-
кага) ынак сен?

Kandyg ertemge ynak sen //eң
ynak ertemiң chül?

- literatura
- biologija
- matematika
- khimija
- orus dyl
- angli dyl
- nemets dyl
- töre:n dyl
- fizika
- geografija
- küsh-kul'tura
- churulga
- tö:gü
- informatika

Khünde ka"sh kiche:l ertip
turaryl?

Kandyg tuskaj kurstar ö:renip tur
siler?

Chüge literaturaga (matema-
tikaga) ynak sen?

What languages do they teach at your school?

How do you do in school?

Do you go to the ... with your class?

- country trips

- cinema

- theatre

- museum

- discotheque

Where do you have your summer practicum?

Who is your English teacher?

How many years have you been studying English?

What do you want to be?

When was your school opened?

How do you spend your free time?

Школаңарда кандыг дылдар өөредип турарыл?

Кайы хире өөренип тур сен?

Клазыңар-биле ... барып турар силер бе?

- поход

- кино

- театрже

- музейже

- дискотекаже

Чайгы практиканы кайда эртирип турар силер?

Силерде англи дыл башкызы кымыл?

Англи дылды каш чыл өөренип тур сен?

Кым болуксаар-дыр сен?

Школаңар кажан тургустунганыл?

Хостуг үеңерни канчаар эртирип турар силер?

Shkolaңarda kandyg qldar ö:redip turaryl?

Kajy khire ö:renip tur sen?

Klazyңar-bile ... baryp tura siler be?

- pokhot

- kino

- teatrhe

- muzejzhe

- diskotekazhe

Chajgy praktikany kajda etirip turar sier?

Silerde angli dyl baskyzy kymyl?

Angli dydy ka"sh chyl ö:reip tur sen?

Kym boluksa:r-dyr sen?

Shkolaңar kazhan turgutunganyl?

Khostug üjeңerni kancha:erti-rip tura siler?

What clubs have you got?

There is a ...in our school.

- theatre
- chess club
- dancing club
- choir

Is your library big?

Where is the ...?

- dining room
- gymnasium
- teachers' room
- principal's room
- laboratory
- history room

Our school has taken first place
in the math Olympiad.

Кандыг бөлгүмнөр барыл?

Школавыста ... бар.

- театр бөлгүмү
- шыдыраа бөлгүмү
- танцы бөлгүмү
- ниити ыры бөлгүмү

Ном саңы улуг бе?

... кайдал?

- чемненир чер
- спорт залы
- башкылар өрээли
- директор өрээли
- лаборатория
- төөгү кабинети

Бистиң школавыс математика
олимпиадазынга бирги черни
ээлээн.

Kandyg bölgümner baryl?

Shkolavysta ... bar.

- teatr bölgümü
- shydyra: bölgümü
- tantsy bölgümü
- ni:ti yry bölgümü

Nom saңy ulug be?

... kajdal?

- chemnenir cher
- sport zaly
- bashkylar öre:li
- direktor öre:li
- laboratorija
- tö:gü kabinedi

Bistiң shkolavys matematika
olimpiadazynga birgi cherni
e:le:n.

V. ART

УРАН ЧҮҮЛ

URAN CHÜ:L

Tuvan art has been forming during many centuries and has developed into bright and original forms. Works of Tuvan masters made from a stone, wood, metal, leather and felt show high level of wonderful decorative-applied art. From

90

generation to generation Tuvan people carefully kept richness and variety of their poetic creativity, folklore, and musical art. Heroic legends and fairy tales praised the motherland, native nature, aspiration to

and happy life. In 1936 the first theatre studio was founded and in 1940 it was reorganized into the musical-drama theatre which has produced

classical works of the world, Tuvan and Russian dramaturgy.

Theatre

Where can I see the theatre (cinema) schedule?

What play (film) would you advise me to see?

Today is the premiere of the «Khayran bot» play.

Who is playing the lead?

When does the concert begin?

When does the show start (end)?

Is it difficult to get tickets for this play?

Are there any tickets for tonight?

Teatr

Шиилер (кино) репертуарын кайыын көрүп ап болурул?

Кандыг шиини (кинону) көөрүн сүмелээр силер?

Бөгүн «Хайыраан бот» деп шииниң премьеразы болур.

Кол рольду кым ойнап тура-рыл?

Концерт кажан эгелээрил?

Көргүзүг кажан эгелээрил (төнерил)?

Бо шиijke билет садып алыры берге бе?

Кежээки билеттер бар бе?

Teatr

Shi:ler (kino) repertuарын kajy:n körüp ap bolurul?

Kandyg shi:ni (kinonu) kö:rün sūmele:r siler?

Bögün «Khajyra:n bot» dep shi:-niñ premjerazy bolur.

Kol rol'dy kym oйнаp turaryl?

Konsert kazhan egele:ril?

Körgüzüg kazhan egele:ril (tö-neril)?

Bo shi:zhe билет sadyp alyry berге be?

Kezhe:ki bileter бар be?

Please give me a ticket for the 7 o'clock-show today.

Where is the buffet (smoking-room)?

Please show us our seats.

What theatre would you recommend?

I'd like to see a drama (a comedy).

What play is on tonight?

«Khajyran bot» (a classic Tuvan play) is on tonight.

I'd like a program, please.

How many acts are there?

Will the intermission be long?

Who is your favourite...?

- actor

- composer

- producer

- artist

Меңээ бо кезже чеди шактын билединден бериңерем.

Буфет (таакпылаар өрээл) кайдал?

Бистиң олуттарывысты айтып бериңерем.

Кандыг театрже баарын сүмелээр силер?

Мен драма (комедия) көрүксеп тур мен.

Бо кезже кандыг ши болурул?

Бо кезже «Хайыраан бот» болур.

Программадан бериңерем.

Бо ши каш көжегелигил?

Чапсар үр болур бе?

Силерниң ынак ... кымыл?

- артизиңер

- композиторуңар

- режиссеруңар

- чурукчуңар

Meңe: bo kezhe: chedi shaktyñ biledinden berinjerem.

Bufet (ta:kpyla:r öre:l) kajdal?

Bistiñ olutaryvysty ajtyp berinjerem.

Kandyg teatrzhe ba:ryn sümeleer siler?

Men drama (komediya) körukseptur men.

Bo kezhe: kandyg shi: bolurul?

Bo kezhe: «Khajyra:n bot» bolur.

Programadan berinjerem.

Bo shi: ka"sh közhegeligil?

Chapsar ür bolur be?

Silerniñ ynak ... kymyl?

- artiziner

- kompozitoruñar

- rezhis'oruñar

- churukchuñar

– writer
 How did you like the play?
 Was it interesting?
 Who is your most famous actor?

Useful words

announcement
 applause
 ballet
 bell
 box-office
 camera-man
 circus
 curtains
 intermission
 music
 opera
 opera glasses
 performance

– чогаалчыңар
 Силерге шии кандыг болду?
 Солун болду бе?
 Эң алдарлыг артизиңер кымыл?

Ажыглаар сөстөр

чарлал
 адыш часкаашкыны
 балет
 коңга
 касса
 оператор
 цирк
 көжеге
 чапсар
 хөгжүм
 опера
 дуран
 көргүзүг

– choga:lchynar
 Silerge shi: kandyg boldu?
 Solun boldu be?
 Eñ aldarlyg artiziñer kymyl?

Azhyglar söster

charlal
 adysh chaska:shkyny
 balet
 koŋga
 kasa
 operator
 tsirk
 közhege
 chapsar
 khögzhüm
 opera
 duran
 körgüzüg

play
seat
spectator
stage
ticket

Cinema

I'd like to see a film.
What film is playing today?

How can I get to the «Naiyral»
theatre?

Who is the producer?

Who produced the film?

Let's go to the cinema.

Did you like the film?

Yes, I did.

No, I didn't like it.

I liked the film very much!

шин
олут
көрүкчү
сцена
билет

Дириг-чурук*// (кино)

Кино көрүксеп тур мен.
Бөгүн кандыг кино болуп тура-
рыл?

«Найырал» кинотеатрга кан-
чаар чедерил?

Кинонуң режиссеру кымыл?

Фильмни кым тургусканыл?

Кино бараалам.

Фильмни сонургадаңар бе?

Ийе, сонургадаым.

Чок, сонургавадым //солун
эвес болду.

Бо кино дыка солун болду!

shi:
olut
körükhü
stsena
bilet

Dirig-churuk*// (kino)

Kino körüksep tur men.
Bögün kandyg kino bolup
turaryl?

«Najyral» kinoteatrga kaha
chederil?

Kinonun rezhis'oru kymyl?

Fil'mni kym turguskanyl?

Kino baralam.

Fil'mni sonurgadyñar be?

Ije, sonurgadym.

Chok, sonurgavadym //blun
eves boldu.

Bo kino dyka solun boldu!

I like films...

- about love
- comedies
- cartoons
- fairy tales
- action films
- documentary
- horror films
- detective films

Мен ... сонуургаар мен.

- ынакшыл дугайында кинолар
- каттырынчыг кино
- мультфильмнер
- хуулгаазын тоолдар
- боевик
- документалдыг кино
- коргунчуг кино
- детектив

Men ... sonu:rga:r men.

- ynakshyl dugajynda kinolar
- kатырынчыг кино
- mul'tfil'mner
- khu:lga:zyn to:ldar
- bojevik
- dokumentaldyg kino
- korgunchug kino
- detektiv

Khöömei (throat)

Хөөмей

Khö:mej

Khöömei (throat) is a unique art of inner Asian peoples, prized by producing two or three distinct at the same time. Khöömei has its origin in Tuvan life: customs and traditions, beautiful landscape with various kinds of pastoralism. Tuvan throat singers – khöömei are famous all over

the world. Such groups as "Huun-Huur-Tu", "Chir-gilchin", "Changy Khaya" and others have traveled to many countries and have gained peoples' love and admiration for their talent. Nowadays peoples' interest in this brilliant art is growing and various international festivals and symposiums of khöömei are occasionally held in Tuva.

Can you throat sing?
Yes, I can.

Хөөмейлеп билир силер бе?
Ийе, билир мен.

Khö:mejlep bilir siler be?
Ije, bilir men.

No, I can't.

What styles of throat singing do you know?

There are 5 styles of throat singing: sygyt, kargyраа, khöömei, borbangnadyr, ezengileer.

What styles of throat singing can you perform?

I can produce all the styles.

I can perform only kargyраа.

When did you begin to throat sing?

Since childhood.

From the age of 15.

Long time ago.

Recently.

Who taught you to throat sing?

My father (my teacher) taught me.

Чок, билбес мен.

Хөөмейниң кандыг хевирлерин билир силер?

Хөөмейниң 5 хевири бар: сыгыт, каргыраа, хөөмей, борбаңнадыр, эзэнгилээр.

Хөөмейниң кандыг хевирлерин күүседип шыдаар силер?

Шупту хевирлерин күүседип шыдаар мен.

Мен чүгле каргыраалап билир мен.

Кажан хөөмейлеп эгелээн силер?

Бичиимден-не.

15 харлыымдан.

Шагда-ла.

Чоокта чаа.

Силерни кым хөөмейлеп өөреткенил?

Ачам (башкым) өөредип каан.

Chok, bilbes men.

Khö:mejniñ kandyg kheverin bilir siler?

Khö:mejniñ 5 kheviri bar: syt, kargyra:, khö:mej, borbangnadyr, ezenigile:r.

Khö:mejniñ kandyg kheverin kü:sedip shyda:r siler?

Shuptu khevirlerin kü:sedip shyda:r men.

Men chüggle kargyra:lap bilim.

Kazhan khö:mejlep egelänsiler?

Bichi:mden-ne.

15 kharly:mdan.

Shagda-la.

Cho:kta cha:

Silerni kym khömejlep öretkenil?

Acham (bashkym) ö:redip kan.

I learned by myself.
Which throat singers are famous?

Do you think it is possible to learn throat singing?

Yes, it is.

No, it isn't.

Are there any Tuvan women throat singers?

Yes, there are.

Not everyone can perform throat singing.

Is it possible to combine throat singing with modern styles of music (jazz, rock, pop)?

... did throat singing appear?

- when

- where

- how

What Tuvan national musical instruments do you play?

Мен бодум өөренип алган мен.

Чонга билдингир кым деп хөөмейжилер барыл?

Хөөмейлеп өөренип ап болур бе?

Ийе, болур.

Чок, болбас.

Тывада херээжен хөөмейжилер бар бе?

Ийе, бар.

Кижиги бүрүзү хөөмейлеп шыда-
да-
ва-
с.

Хөөмейни өске чаа аянар //
хевирлер-биле (джаз, рок, поп)
каттыштырып болур бе?

... хөөмей тыптып келгенил?

- кажан

- каяа

- канчалдыр

Кандыг тыва хөгжүм херек-
селдеринге ойнаар силер?

Men bodum ö:renip algan men.
Chonga bildingir kym dep
khö:mejzhiler baryl?

Khö:mejlep ö:renip ap bolur be?

Ije, bolur.

Chok, bolbas.

Tyvada khere:zhen khö:mejzhi-
ler bar be?

Ije, bar.

Kizhi бүрүзү khö:mejlep shyda-
vas.

Khö:mejni öske cha: ajanar //
khevirler-bile (dzhaz, rok, pop)
katyshtyryp bolur be?

... khö:mej typtyp kelgenil?

- kazhan

- kaja

- kanchaldyr

Kandyg tyva khögzhüm kherek-
selderenge ojna:r siler?

Are there young throat singers
in your country?

Yes, there are.

I play the jaw harp.

***Tuvan musical
instruments***

amyrga

byzaanchy

chadagan

chanzy

doshpuluur

igil

limbi

shoor

Чуртуңарда аныяк хөөмейжи-
лер бар бе?

Ийе, бар.

Хомуска ойнаар мен.

***Тыва хөгжүм
херекселдери***

амырга

бызаанчы

чадаган

чанзы

дошпулуур

игил

лимби

шоор

Churtuңarda anyjak khö:mejhi-
ler bar be?

Ije, bar.

Khomuska ojna:r men.

***Tyva khögzhüm
kherekselderi***

amyrga

byza:nchy

chadagan

chanzy

doshpulu:r

igil

limbi

sho:r

VI. RELIGION

ЧҮДҮЛГЕ

CHÜDÜLGE

Shamanism is the ancient traditional belief system of the Tuvan people that has been passed down in its original form from our ancestors as the most valuable spiritual gift of the past. Tuvans have

always believed that nature, the universe, the environment, people, animals and plants are all connected to each other. Tuvan nomads had shamans who were the chief mediators between

our world and other worlds, and who knew how to interact with nature.

Lamaism is a form of Tibetan Buddhism introduced to Tuva by Tibetan and Mongolian lamas in the XVII century and has been practiced by Tuvans since then. There are representatives of other religions such as Christianity, Islam, and Judaism in Tuva as well.

Tuvan religious cultures were oppressed by a totalitarian political system for most of the XX century: shamans were persecuted, Buddhist monasteries were destroyed. A visit by his Holiness, the XIV Dalai-Lama in 1992, played a great role in the rebirth of spirituality. Tuvans are searching for a new spirituality in today's modern world by returning to their traditional faith, traditions and customs.

Buddhism

How many Buddhist monasteries (Christian churches) are there in Tuva (Kyzyl)?

Where is a Buddhist monastery (Christian church) in Kyzyl?

Where did you get your Buddhist education?

How many years have you been studying Buddhism?

Сарыг шажын

Тывада (Кызылда) каш сарыг (христиан) шажынның хүрээзи барыл?

Кызылда сарыг (христиан) шажынның хүрээзи кайдал?

Сарыг шажынның философиязын каяа өөрөнгөн силер?

Каш чыл иштинде сарыг шажынга өөрөнгөн силер?

Saryg shazhyn

Tyvada (Kyzyl'da) ka"sh saryg (khristian) shazhynnyñ khüre:zi baryl?

Kyzyl'da saryg (khristian) shazhynnyñ khüre:zi kajdal?

Saryg shazhynnyñ filosofijazyñ kaja ö:rengen siler?

Ka"sh chyl ishtinde saryg shazhynga ö:rengen siler?

How many monks are there in Tuva?

How often is a Buddhist service held at monasteries?

Who can teach me Buddhist philosophy in Tuva?

Are there many people studying Buddhism?

Do you send your boys to get a Buddhist education?

Where do you send them?

When did His Holiness Dalai-Lama the XIV visit Tuva?

What places did he sanctify?

Are there any representatives of His Holiness the XIV Dalai-Lama in Tuva?

Yes, there are.

Тывада каш лама барыл?

Хүрээлерде хүнде каш катап судур номчуп турарыл?

Тывага Буддизм философиязын кымдан өөренип ап болур мен? Буддизмни хөй кижии өөренип турар бе?

Оолдарыңарны сарыг шажынга өөредип чорудуп турар силер бе?

Оларны кайнаар чорудуп турар силер?

Ыдыктыг он дөрткү Далай-Лама Тывага кажан келгенил?

Кандыг черлерни ыдыктааныл?

Ыдыктыг он дөрткү Далай-Ламаның төлээлери Тывада бар бе?

Ийе, бар.

Tyvada ka"sh lama baryl?

Khüre:lerde khünde ka"sh katap sudur nomchup turaryl?

Tyvaga Budizm filosofijazyn kymdan ö:renip ap bolur men? Budizmni khöj kizhi ö:renip turar be?

O:ldaryñarny saryg shazhynga ö:redip chorudup turar siler be?

Olarny kajna:r chorudup turar siler?

Ydyktyg on dörtkü Dalaj-Lama Tyvaga kazhan kelgenil?

Kandyg cherni ydykta:nyl?

Ydyktyg on dörtkü Dalai-Lamanyñ töle:leri Tyvada bar be?

Ije, bar.

Where may I meet with the representatives of His Holiness the XIV Dalai-Lama?

Shamanism

How many shamans are there in Tuva?

How many male (female) shamans are there in Tuva?

How can I get to the shamanist center?

When (how) did you first start to practice shamanism?

I started to practice shamanism from the age of...

Who taught you how to practice shamanism?

My father (grandmother) did.

What kind of shaman are you?

Are you a hereditary shaman?

Ыдыктыг он дөрткү Далай-Ламаның төлээлери-биле каяа ужуражып болурул?

Хамнаашкын

Тывада каш хам барыл?

Тывада каш эр (херээжен) хам барыл?

Хамнар төвүнче канчаар чедип ап болурул?

Кажан (канчаар) хамнап эгелээн силер?

... харлыымдан хамнап эгелээн мен.

Силерни кым баштааныл// углап кааныл?

Мээң ачам (кырган-авам).

Кандыг уктуг хам силер?

Ызыгуур салгаан хам силер бе?

Ydyktyg on dörtkü Dalai-Lamanyn töle:leri-bile kaja uzhu:razhyp bolurul?

Khamna:shkyn

Tyvada ka"sh kham baryl?

Tyvada ka"sh er (khere:zhen) kham baryl?

Khamnar tövünche kancha:r chedip ap bolurul?

Kazhan (kancha:r) khamnap egele:n siler?

...kharly:mdan khamnap egele:n men.

Silerni kym bashta:nyl//uglap ka:nyl?

Me:ŋ acham (kyrgan-avam).

Kandyg uktug kham siler?

Yzygu:r salga:n kham siler be?

Yes, my ancestors have been shamans for 7 generations.

My grandmother was a powerful shaman.

I got the gift of being a shaman by heritage.

I originate from the spirits of earth and water.

I am a Sky-origin shaman.

I originate from the spirits of Albys.

I originate from the spirits of Aza.

What are the main attributes (paraphernalia) of a Tuvan shaman?

Tuvan shamans use their...

- shaman's mirror
- drum
- drum stick
- head-dress
- shaman's dress

Ийе, чеди салгалдың хамы мен
//чеди салгалдан хам мен.

Мээң кырган-авам шыырак хам
чораан.

Хам чаяанныг мен.

Чер, суг ээлеринден укталган
мен.

Дээр уктуг хам мен.

Албыс уктуг хам мен.

Аза уктуг хам мен.

Тыва хам кижиниң дериг-хер-
рекселдери чүл?

Тыва хамнар ... ажыглап турар.

- күзүңгү
- дүңгүр
- орба
- бөрт
- хамның тонун

Ije, chedi salgaldyn khamy men//
chedi salgaldan kham men.

Me:n kyrgan-avam shy:rak kham
chora:n.

Kham chajanyg men.

Cher, sug e:lerinden uktalghan
men.

De:r uktug kham men.

Albys uktug kham men.

Aza uktug kham men.

Tyva kham kizhiniñ derig-khe-
rekselderi chül?

Tyva khamnar ... azhyglap turar.

- küzüngü
- dүngür
- orba
- bö"rt
- khamnyñ tonun

- jaw harp
- shaman's stick

Who helps you during the rituals?

Whom do you address during your rituals?

I call on the spirits of my ancestors.

I call on my helper - fetishes.

Where do you journey during your rituals?

What kind of rituals can you perform?

I can perform healing rituals.

I can perform rituals for prevention of different diseases.

I can perform purification rituals.

I can perform sanctification of fire.

I can perform sanctification of a shaman's tree.

- хомус

- даяк

Силерге кым дузалап турарыл?

Хамнап тургаш кымны кыйгырып алып-дыр силер?

Өгбелеримниң сүнезинин кыйгырар-дыр мен.

Ээреннеримни кыйгырып алып-дыр мен.

Хамнап тургаш кандыг оран-нарже баргылаар-дыр силер?

Хамнаашкынның кандыг-кандыг хевирлерин ажыглап шыдаар силер?

Эмнээшкин кылыр мен.

Аарыгга удур камгалал кылыр мен.

Арыглаашкын кылыр мен.

От дагылгазы кылыр мен.

Хам-дыт дагылгазы кылыр мен.

- khomus

- dajak

Silerge kym duzalap turarыл?

Khamnap turgash kymny kygyryp alyr-dyr siler?

Ögbelerimniñ sünezinin kygyrar-dyr men.

E:renerimni kygyryp alir-dyr men.

Khamnap turgash kandy oran arzhe bargyla:r-dyr siler?

Khamna:shkynyn kandy-kandyg khevirlerin azhyglap hydar siler?

Emne:shkin kylyr men.

A:ryga udur kamgalal kylt men.

Arygla:shkyn kylyr men.

Ot dagylgazy kylyr men.

Kham-dyt dagylgazy kylt men.

I can perform sanctification of a holy spring.	Аржаан дагылгазы кылып мен.	Arzha:n dagylgazy kylyr men.
I can perform sanctification of a taiga-mountain.	Таңды дагылгазы кылып мен.	Taңdy dagylgazy kylyr men.
I can perform sanctification of a ritual cairn.	Оваа дагылгазы кылып мен.	Ova: dagylgazy kylyr men.
I can perform sanctification of a domestic animal.	Азырал амытанны ыдыктаар мен.	Azyral amytany ydykta:r men.
I can perform 7 th day ritual.	Чеди хонук эрттирер мен.	Chedi khonuk ertirer men.
I can perform 49 th day ritual.	Дөртен тос хонук эрттирер мен.	Dörten tos khonuk ertirer men.
Do you practice divination?	Төлге салыр силер бе?	Tölge salyr siler be?
What kind of divination do you do?	Кандыг төлге салыр силер?	Kandyg tölge salyr siler?
I make divination with the 41 stones.	Хуваанак салыр мен.	Khuva:nak salyr men.
I make divination with the sheep's shoulder blade.	Чарын салыр мен.	Charyn salyr men.
What is needed during a shaman's ritual?	Хамнаашкын үезинде чүү хере-гил?	Khamna:shkyn üjezinde chü: kheregil?
... is needed.	... херек.	... kherek
- chalama	- чалама	- chalama

- juniper
- some milk
- some rice
- chazhyg
- the first offering of every food available

Who makes paraphernalia for shamans?

Shamans themselves (specialists).

- артыш
- сүт
- рис
- чажыг
- аьш-чем дээжизи

Хамның дериг-херекселдерин кым кылырыл?

Хамнар боттары (ус-шевер кижилер).

- artysh
- sūt
- ris
- chazhyg
- a"sh-chem de:zhizi

Khamnyñ derig-kherekñ kym kylyryl?

Khamnar botary (us' kizhiler).

Note:

Albys – either male or female, a witcher-nymph. A person who first sees the albys loses his heart to it. A shaman originating from an albys receives information, knowledge, and power from it.

Aza – a malicious spirit, either male or female. It can change its form. A shaman

originating from an aza can visit the land and is considered a powerful shaman.

Chalama – strips of cloth of different (white, blue) hung on a shaman's tree.

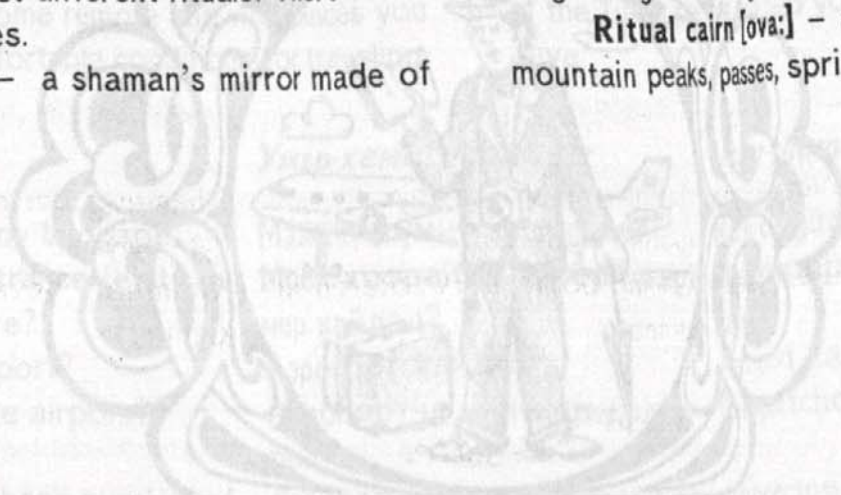
Chazhyg – sacred liquid such as tea with milk and juniper which is used during rituals.

Fetish [e:ren] – a spirit which helps a shaman to conduct different rituals. There are a variety of fetishes.

Küzüŋgü – a shaman's mirror made of

copper or brass; an attribute for protection, diagnosing and curing illness.

Ritual cairn [ova:] – a sacred place at mountain peaks, passes, springs.

VII. TRAVELING

АЯН-ЧОРУК

AJAN-CHORUK

Tuva can be reached by road and by air. Several times a week, scheduled flights connect Kyzyl with the cities of Krasnoyarsk and Novosibirsk in Siberia. Once a week there is a direct flight Kyzyl-Moscow. There is no railroad

to Tuva. The nearest railroad is in the capital of Khakasia - Abakan. It takes about five hours by share taxi, ten hours by bus. It is about 400 km from Kyzyl to Abakan and the road goes through the beautiful Sayan mountains.

Within Tuva you can travel and see various landscapes using different kinds of transportation. On your way to some remote and wild places you may not find comfortable conditions for traveling.

Plane

Please give me my baggage.
Where is the entrance (exit) to the city from here?
Where is the airport?
How can I call the airport?
What's the telephone number of the airport?
When will flight number 10 take off?
Please show me my seat.
Here is your place.
Please bring me some water.

Ужар-хеме*//самолет

Мээң чүгүмнү бериңерем.
Моон хоорайже кирер (үнер) чер кайдал?
Аэропорт кайдал?
Аэропортче канчаар долгаарыл?
Аэропорттун телефонунуң дугаары кажыл?
Он дугаар рейс кажан ужаларыл?
Мээң олудумну айтып бериңерем.
Силерниң олудуңар бо-дур.
Меңээ сугдан эккеп бериңерем.

Reaching them is possible only by horses, helicopter or boat. However the hospitality and friendliness of the Tuvan people will help you while traveling in Tuva.

Uzhar-kheme*//samol'ot

Me:ŋ chügümnü beriñerem.
Mo:n kho:rajzhe kirer (üner) cher kajdal?
Aeroport kajdal?
Aeroportche kanchar: dolgar:yl?
Aeroportuŋ telefonunuŋ dugar: kazhyl?
On dugar: rejs kazhan uzhar:yl?
Me:ŋ oludumnu ajtyp beriñerem.
Silerniŋ oludunar bo-dur.
Meñe: sugdan ekep beriñerem.

When are we going to land?
Is this a direct flight to Moscow?

Train

Where is the terminal?
How do I get to the station?
Is there a train to Moscow?

Does this train go to Abakan?
On what platform is the train to Abakan?
How much is a ticket to Chita?
Please give me a return ticket to Krasnoyarsk.
How do I get to platform number 2?
How long does it take the train to get to Moscow?
Please wake me up at 6 o'clock.

Кажан ужуп чедер бис?
Бо рейс Москваже дорт ухар бе?

Демир-орук

Өртээл*//вокзал кайдал?
Вокзалга канчаар чедерил?
Москвага чедир поезд чоруп турар бе?
Бо поезд Абакан баар бе?
Абаканче баар поезд кайы платформада турарыл?
Читаже билет өртээ кажыл?
Красноярскиге чедир база дедир кээр билеттен бериңерем.
Ийи дугаарлыг платформаже канчаар чедерил?
Москва чедер поезд кайы хире үр чоруурул?
Мени алды шакта оттуруптуңарам.

Kazhan uzhup cheder bis?
Bo rejs Moskvazhe do"rt uzhar be?

Demir-oruk

Örte:l*//vokzal kajdal?
Vokzalga kancha:r chederil?
Moskvaga chedir pojezd chorup turar be?
Bo pojezd Abakan ba:r be?
Abakanzhe ba:r pojezd kajy platformada turaryl?
Chitazhe билет öрте: kazhyl?
Krasnojarskige chedir baza dedir ke:r biletен berinерем.
Iji duga:rlyg platformazhe kancha:r chederil?
Moskva cheder pojezd kajy khire üр choru:rul?
Meni aldy shakta oturuptuңaram.

Please bring me...

- a cup of tea

- some milk

- a pillow

How many minutes will the train stop for?

When is the next station?

What's the next station?

What city is this?

Traveling in the country

Where is the driver?

Where have you been?

Where are we going?

How many kilometres are there to Chadaana?

When do we leave?

We are going to the...

- center of Süt-Khöl district

- west

Менээ ... экеп беринерем.

- шайдан

- сүттен

- сыртыктан

Поезд каш минут турары?

Дараазында станция казаны?

Ам кандыг станция болуру?

Бо чүү деп хоорай?

Көдээже аян-чорук

Чолаачы кайда?

Каяа чордунар?

Кайнаар чоруп олур бис?

Чадаанага чедир каш кило-
метрил?

Кажан чоруптар бис?

Бис ... бар чыдыр бис.

- Сүт-Хөл кокуунун төвүнче

- барыын чүкче

Меңе: ... екеп беринерем.

- shajdan

- süten

- syrtyktan

Pojezd ka"sh minut turaryl?

Dara:zynda stantsija kazhanyl?

Am kandyg stantsija bolurul?

Bo chü: dep kho:rajyl?

Köde:zhe ajan-choruk

Chola:chy kajdal?

Kaja chordunar?

Kajna:r chorup olur bis?

Chada:naga chedir ka"sh kilo-
metril?

Kazhan choruptar bis?

Bis ... bar chydyr bis.

- Süt-Khöl kozhu:nuñ tövünche

- bary:n chükche

- south
- east
- north

How long will it take to get there?

Is the road nice?

Can we travel by foot?

I want to go to Shagaan-Aryg.

I would like to go to Saryg-Sep by ...

- foot
- horse
- boat
- bus
- car
- bicycle
- motorcycle
- hitch hiking

Where are we now?

Wait for me, please?

- мурнуу чүкче

- чөөн чүкче

- соңгу чүкче

Аңаа чедир чүү хире үр чоруур бис?

Орук эки бе?

Чадаг чоруп болур бис бе?

Мен Шагаан-Арыг барыксап тур мен.

Мен Сарыг-Сепче ... чоруксап тур мен.

- чадаг

- аъттыг

- хемелеп

- автобус-биле

- машина-биле

- чадаг-терге-биле

- моторлуг терге-биле

- достунуп

Ам кайда бис?

Мени манаңар.

- murnu: chükche

- chö:n chükche

- songu: chükche

Aңa: chedir chü: khire üry bis?

Oruk eki be?

Chadag chorup bolur bis

Men Shaga:n-Aryg barykur men.

Men Saryg-Sepche ... chop tur men.

- chadag

- a"tyg

- khemelep

- avtobus-bile

- mashina-bile

- chadag-terge-bile

- motorlug terge-bile

- dostunup

Am kajda bis?

Meni manañar.

Turn left (right).

Go straight ahead.

Please slow down.

Please hurry.

Please stop here.

This is the wrong way.

I'd like to take a picture.

Let's have a rest.

How beautiful the landscape is!

Useful words

adult ticket

arrival time

departure time

passenger

return ticket

children's ticket

Солагай (оң) талазынче ээп-тиңер.

Дорт чоруп оруңар.

Оожум чортуп оруңар.

Далажыптыңар.

Маңаа туруптуңар.

Бо өске орук-тур.

Мен чурук тыртырыксап тур мен.

Дыштанып алып бис бе?

Бо черниң чаражын!

Ажыглаар сөстөр

улуг улус биледи

келир шагы

чоруур шагы

орук кижизи*//пассажир

дедир кээр билет

уруглар биледи

Solagaj (oŋ) talazynche e:ptiŋer.

Do"rt chorup oruŋar.

O:zhum chortup oruŋar.

Dalazhyptyŋar.

Maŋa: turuptuŋar.

Bo öske oruk-tur.

Men churuk tyrtiryksap tur men.

Dyshtanyp alыр bis be?

Bo cherniŋ charazhyn!

Azhyglar söster

ulug ulus bileđi

kelir shagy

choru:r shagy

oruk kizhizi*//pasazhir

dedir ke:r bileđ

uruglar bileđi

VIII. RECREATION

ДЫШТАНЫЛГА

DYSHTANYLGA

Tuvans spend their free time in various ways, their hobbies and entertainments might be very different. Some people travel abroad, some spend it within their families doing many different things: visiting each other, gardening

at their "dachas"-country houses, playing different games, taking pictures, listening to music, singing, reading, etc. Young people like to socialise in restaurants, bars, discos. In summer people prefer to spend most of the time

in open air and Tuvan nature gives a splendid opportunity to have a good rest. There are many unique and beautiful places in Tuva where one can enjoy himself and have a nice rest. Every

year from mid July till mid August when medicinal spring water-arzhaan (or holy water) matures or "ripens" Tuvan people are happy to undergo arzhaan treatment.

How do you spend your free time?

What do you like to do?

What's your hobby?

I like to...

- sing
- hunt
- take pictures
- draw
- fish
- skiing
- traveling
- reading

I like...

- literature

Хостуг үеңерни канчаар эртип турар силер?

Чүнү кылырынга ынак силер?

Сонуургалыңар чүл?

... ынак мен.

- ырлаарынга
- аңнаарынга
- чурук тырттыларынга
- чуруттунарынга
- балыктаарынга
- хаактаарынга
- туристээринге
- номчуттунарынга

Мен ... сонуургаар мен.

- литература

Khostug üjeñerni kancha:r erti-
rip turar siler?

Chünü kylyrynga ynak siler?

Sonu:rgalyñar chül?

... ynak men.

- yrla:rynga
- aña:rynga
- churuk tyrtyrarynga
- churutunarynga
- balykta:rynga
- kha:kta:rynga
- turiste:ringe
- nomchutunarynga

Men ... sonu:rga:r men.

- literatura

- theatre

- ballet

- opera

- cinema

- music

I collect...

- post-cards

- badges

- stamps

- coins

Where do you usually spend your holiday?

I spend my holiday...

- at a spring

- at a resort

- at the seaside

- in the taiga

- in the city

- at my relatives'

- in the country

- театр

- балет

- опера

- кино (дириг-чурук)

- хөгжүм

Мен ... чыып турар мен.

- ажык чагаалар

- значоктар

- маркалар

- чоостар

Шөлээңерни колдуунда каяа эрттирип турар силер?

Шөлээмни ... эрттирип турар мен.

- аржаанга

- курортка

- далай кыдыынга

- тайгага

- хоорайга

- төрелдеримге

- суурга

- teatr

- balet

- opera

- kino (dirig-churuk)

- khögzhüm

Men ... chy:p turar men.

- azhyk chaga:lar

- znachoktar

- markalar

- cho:star

Shöle:ñerni koldu:nda kaja ertirip turar siler?

Shöle:mni ... ertirip turar men.

- arzha:nga

- kurortka

- dalaj kydy:nga

- tajgaga

- kho:rajga

- törelderimge

- su:rga

What are you doing tonight?
Let's go to a disco tonight.
Let me invite you to a dance.

I am sorry I can't dance.

I like dancing.

Do you like singing?

Yes, I do.

What sort of music do you like?

I like...

- Tuvan songs
- classical
- folk music
- humourous couplets
- jazz
- pop
- rock music

Бо кежээ чүнү кылып силер?

Кежээ танцыже бараалыңарам.

Танцыже чалаарын чөпшээреп көрүңер.

Танцылап билбес мен, буруу-датпайн көрүңер.

Танцылаарыңга ынак мен.

Ырлаарыңга ынак силер бе?

Ийе, ынак мен.

Кандыг хөгжүмге ынак силер?

...сонуургаар мен.

- тыва ырлар

- классика

- улустуң ырларын

- кожумактар

- джаз

- поп

- рок

Bo kezhe: chünü kylyr siler?

Kezhe: tantsyzhe bara:lyñaram.

Tantsyzhe chala:ryn chöpshe:rep körüñer.

Tantsylap bilbes men, buru:dat-pajñ körüñer.

Tantsyla:rynga yñak men.

Yrña:rynga yñak siler be?

Ije, yñak men.

Kandyg khögzhümge yñak siler?

...sonu:rga:r men.

- tyva yrlar

- klasika

- ulustuñ yrlaryñ

- kozhumaktar

- dzhaz

- pop

- rok

- theatre

- ballet

- opera

- cinema

- music

I collect...

- post-cards

- badges

- stamps

- coins

Where do you usually spend your holiday?

I spend my holiday...

- at a spring

- at a resort

- at the seaside

- in the taiga

- in the city

- at my relatives'

- in the country

- театр

- балет

- опера

- кино (дириг-чурук)

- хөгжүм

Мен ... чыып турар мен.

- ажык чагаалар

- значоктар

- маркалар

- чоостар

Шөлээңерни колдуунда каяа эрттирип турар силер?

Шөлээмни ... эрттирип турар мен.

- аржаанга

- курортка

- далай кыдыынга

- тайгага

- хоорайга

- төрелдеримге

- суурга

- teatr

- balet

- opera

- kino (dirig-churuk)

- khögzhüm

Men ... chy:p turar men.

- azhyk chaga:lar

- znachoktar

- markalar

- cho:star

Shöle:ñerni koldu:nda ertirip turar siler?

Shöle:mni ... ertirip turar

- arzha:nga

- kurortka

- dalaj kydy:nga

- tajgaga

- kho:rajga

- törelderimge

- su:rga

- theatre
- ballet
- opera
- cinema
- music

I collect...

- post-cards
- badges
- stamps
- coins

Where do you usually spend your holiday?

I spend my holiday...

- at a spring
- at a resort
- at the seaside
- in the taiga
- in the city
- at my relatives'
- in the country

- театр
- балет
- опера
- кино (дириг-чурук)
- хөгжүм

Мен ... чыып турар мен.

- ажык чагаалар
- значоктар
- маркалар
- чоостар

Шөлээңерни колдуунда каяа эртирип турар силер?

Шөлээмни ... эртирип турар мен.

- аржаанга
- курортка
- далай кыдыынга
- тайгага
- хоорайга
- төрелдеримге
- суурга

- teatr
- balet
- opera
- kino (dirig-churuk)
- khögzhüm

Men ... chy:p turar men.

- azhyk chaga:lar
- znachoktar
- markalar
- cho:star

Shöle:ñerni koldu:nda kaja ertirip turar siler?

Shöle:mni ... ertirip turar men.

- arzha:nga
- kurortka
- dalaj kydy:nga
- tajgaga
- kho:rajga
- törelderimge
- su:rga

What are you doing tonight?
Let's go to a disco tonight.
Let me invite you to a dance.

I am sorry I can't dance.

I like dancing.
Do you like singing?
Yes, I do.

What sort of music do you like?
I like...

- Tuvan songs
- classical
- folk music
- humorous couplets
- jazz
- pop
- rock music

Бо кежээ чүнү кылып силер?
Кежээ танцыже бараалыңарам.
Танцыже чалаарын чөпшээрер
көрүңер.
Танцылап билбес мен, буруу-
датпайн көрүңер.
Танцылаарыңга ынак мен.
Ырлаарыңга ынак силер бе?
Ийе, ынак мен.

Кандыг хөгжүмге ынак силер?
...сонуургаар мен.

- тыва ырлар
- классика
- улустуң ырларын
- кожумактар
- джаз
- поп
- рок

Bo kezhe: chünü kylyr siler?
Kezhe: tantsyzhe bara:lyñaram.
Tantsyzhe chala:ryn chöpshe:rep
körüñer.

Tantsylap bilbes men, buru:dat-
pajñ körüñer.

Tantsyla:rynga ynak men.

Yrla:rynga ynak siler be?

Ije, ynak men.

Kandyg khögzhümge ynak siler?

...sonu:rga:r men.

- tyva yrlar
- klasika
- ulustun yrlaryn
- kozhumaktar
- dzhaz
- pop
- rok

IX. HUNTING

АҢНААШКЫН

АҢНА:ШКҮН

Tuva is a beautiful country with different landscapes: high taiga mountains, spacious steppes, deserts and tundra. Nature has remained here almost untouched by modern industry. Besides pastoralism and fishing, Tuvan people

have traditionally had another source of living – hunting. For centuries they have been hunting different animals (squirrels, elk, deer, foxes and others) not only for the beast's meat and skin, but also for their inner organs used for medicinal

purposes. Thus musk deer and bear's gall bladder are known as very valuable and effective means

of Tuvan folk medicine for curing many diseases. However many of these animals are endangered.

Are you ..?

- a hunter
- a squirrel hunter
- a huntsman
- a fisherman

Let us go hunting.

When shall we go hunting?

Is this a hunting dog?

When does ... season begin (end)?

- the hunting
- squirrel hunting
- elk hunting
- bird hunting

Have you got a license?

Is it difficult to get a license?

Силер ... силер бе?

- аңчы
- диинчи
- аңчыыр даамалы
- балыкчы

Аңнаалыңарам.

Кажан аңнаар бис?

Бо аңчы ыт бе?

... үе кажан эгелээрил (төнерил)?

- аңнаар
- диинээр
- сыыннаар
- куштаар

Чөпшээрел бижиңер бар бе?

Чөпшээрел бижик алыры берге бе?

Siler ... siler be?

- aŋchy
- di:ŋchi
- aŋny:r da:maly
- balykchy

Aŋna:lyŋaram.

Kazhan aŋna:r bis?

Bo aŋchy y"t be?

... üje kazhan egele:ril (töneril)?

- aŋna:r
- di:ŋne:r
- sy:na:r
- kushta:r

Chöpshe:rel bizhi:ŋer bar be?

Chöpshe:rel bizhik alyry berge be?

What's the length of the fox fur
//pelt?
What's the weight of the sables'
skins?
Do you have a hunting society?

What kind of gun do you have?
What birds are to be found in
your parts?
I wish you successful hunting!

Ол дилги кежи кайы хире
узунул?
Ол киш кештериниң деңизи
чечел?
Силерде аңныыр нититилели
бар бе?
Кандыг боолуг силер?
Арга-арыгларыңарда кандыг
куштар барыл?
Аңнаашкыныңар олчалыг бол-
зун! // Олчалыг болуңар!

Ol dilgi kezhi kajy khire uul?
Ol kish keshteriniñ denizithe-
zhel?
Silerde aңnyr: nitileli bar?

Kandyg bolug siler?
Arga-aryglaryңarda kdyg
kushtar baryl?
Aңna:shkynыңar olchalyg bol-
zun! // Olchalyg boluңar!

Useful words

badger
bear
bear's gall bladder
wild animal
beast of prey
woodgrouse
crane

Ажыглаар сөстөр

морзук
адыг
адыг өдү
аң
араатан аң
кара-куш
дуруяа

Azhylar: söster

morzuk
adyg
adyg ödli
aң
ara:tan aң
kara-kush
duruja

duck	өдүрөк	ödürek
eagle	эзир	ezir
elk/wapity (Am.)	сыын	sy:n
ermine	ас	as
falcon	хартыга	khartuga
female elk// wapity (Am.)	мыйгак	myigak
female moose	булан	bulan
female domestic reindeer	мынды	myndy
female roe (Br.)	мыйгак	myigak
fire a gun	боо-биле адар	bo:-bile adar
fire a shot	боолаар, адар	bo:la:r, adar
forest	арга	arga
fox	дилги	dilgi
fur	дүк	dük
fur bearing animal	өлүк	ölük
furs, pelts	өлүк	ölük
gentle (steep)	ийленчек	ijenchek
slope	(кадыр) бөл	(kadyr) bel
goose	кас	kas
grassy area	овттуг девискээр	o"tug deviske:r

gun	боо	бо:
hare	кодан, койгун	кодан, койгун
hazel-hen	күшкүл	küshküi
horn//anther	мыйыс	myjys
hunting trade	өлүк тывыжы	ölük tyvyzhy
landscape	ландшафт	landshaft
length of horn//anther	мыйыстың узуну	myjystyn uzunu
lynx	дырбактыг	dyrbaktyg
castrated domestic reindeer	чары	chary
marten	күзен	küzen
miss	чазары	chazary
moose (Am.)	буур	bu:r
mountain	даг	dag
mountain goat	те//чуңма	te//chunma
musk deer	тооргу	to:rgu
musk gland	тооргу хини	to:rgu khini
never miss	часпайн адары	chaspajn adary
partridge	торлаа	torla:
polecat	кырза	kyrza
reindeer	иви	ivi
report	боо даажы	bo: da:zhy

deer
sable
shot
skin
snow leopard
squirrel
steppe
taiga
unwooded area
wild boar
wild reindeer
wolf
wolverine//glutton
wound

хулбүс
киш
адышкын
кеш
ирбиш
динц
хову
тайга
арга-ялаш чок дэвискээр
чер хаваны
черлик иви
бөрү
чекпе
балыр

khulbus
kish
ady:shkyn
ke"sh
irbish
di:n
khovu
tajga
arga-yash chok devis
cher khavany
cherlik ivi
börü
chekpe
balyg

X. AGRICULTURE

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ

КӨДӨ: АЖЫЛАГУУ

Tuva is considered to be a mostly herding country. Tuvans have always maintained their traditional nomadic life, looking after and herding their livestock: sheep, goats, camels, horses, yaks, cows and reindeer, so the Tuvan people's customs,

traditions, way of life, food and its cooking were closely connected with the nature of their homeland. National dishes of Tuvan kitchen are mainly made from milk and meat - the most important and highly esteemed products in Tuva.

Numerous dishes made from milk are called «ak chem»-white food. Other favourite dishes of Tuvan people are made from grains. Unfortunately nowadays one of the biggest problems of Tuvan herders is livestock theft which greatly damages the Tuvan economy.

I'm interested in agriculture.

Мен көдээ ажыл-агыйны со-
нуургап тур мен.

Мен көдө: ажыл-агуйну со-
нуургап тур мен.

What's the main goal of your herding?

Силерде мал ажылының кол
сорулгазы чүл?

Силерде мал азжулууну кол сор-
газы чүл?

The main direction of our cattle breeding is breeding of dairy cattle.

Бисте мал ажылының кол утла-
нышкыны – сүткүр инек сай-
зырадыры.

Бисте мал азжулууну кол утла-
нышкыну – сүткүр инек сайзы-
раду.

How many workers are there on your farm?

Силернин ферманада каш
ажылчын барыл?

Силерниң ферманада ка-
аш ажылчын барыл?

Is this farm private or state?

Бо хууда ферма бе азы күрүне
фермазы бе?

Бо кху:да ферма бе азы күрүн
фермазы бе?

Are the lands fertile here?

Бо чернин довураа эки бе?

Бо черниң довура: эки бе?

Have you rented this land?

Силер бо черни хөлезилеп ал-
ган силер бе?

Силер бо черни khöleziler ал-
ган силер бе?

What kind of crops do you grow?

Кандыг көдээ ажыл-агый кул-
тураларын өстүрүп турап
силер?

Кандыг көдө: ажыл-агуй кул-
тураларын өстүтүр турар силер?

Is the loss of grain in harvesting great?

Where (how) do you store the grain?

Do you grow ..?

- barley
- corn
- millet
- oats
- wheat

How much land do you have?

When do you begin to plant the crops?

What's the yield of crops per hectare?

How is the harvest this year?

What kind of seeds do you have?

Дүжүт ажаап алышкынынын үезинде тарааны хөйүнү чидирип турар силер бе?

Тараанарны кайда (канчаар) шыгжап турар силер?

... өстүрүп турар силер бе?

- арбай
- кукуруза
- чинге-тараа
- сула
- кызыл-тас (ак-тараа)

Тарыыр шөлүнөр кайы хирел?

Көдзө ажыл-агый культураларынын тарылгазын кажан эгелээрил?

Бир гектардан ортумак дүжүдүңөр чүү хирел?

Бо чылын дүжүдүңөр кандыг болур хевирлиг-дир?

Кандыг үрезинер барыл?

Düzhüt azhap alyshkynynyn üjezinde tarany khöjünü chidirip turar siler be?

Tara: nary kajda (kanchar) shygzhap turar siler?

... östürüp turar siler be?

- arbaj
- kukuruza
- chinge-tara:
- sula
- kyzyl-tas (ak-tara:)

Tary:r shölünөр kajy khirel?

Köde: azhy-agy kul'turalarynyn tarylgazy kazhan egele:ril?

Bir gektardan ortumak düzhüdünөр chü: khirel?

Bo chylyn düzhüdünөр kandyg bolur khvirliг-dir?

Kandyg üreziner baryl?

What fertilizers do you use?

What agricultural machinery do you use?

How many centners of wheat per one hectare do you get?

How many head of cattle do you have?

How many ... do you have?

- cows

- horses

- pigs

- sheep

What is the breed of your cattle?

What kinds of fodder do you use?

Is composite fodder used?

Кандыг чөмүшчидилгелер ажылгап тураар силер?

Кандыг көдээ ажыл-агый машиналарын ажылгап тураар силер?

Гектардан каш центнер тараа бастырып ап тураар силер? Каш баш мал тудуп тураар силер?

Силерде каш ... барыл?

- инек

- аьт

- хаван

- хой

Кандыг уксаалыг мал тудуп тураар силер?

Кандыг мал чөмнөрин ажылгап тураар силер?

Холуксаалыг мал чөмнөрин (комбикорм) ажылгап тураар силер бе?

Kandyg chemishchidilgeler azhyglap turar siler?

Kandyg köde: azhy-aguy mashinalaryn azhyglap turar siler?

Gektardan ka"sh tsentner tara: basturup ap turar siler? Ka"sh bash mal tudup turar siler?

Silerde ka"sh ... baryl?

- inek

- a"t

- khavan

- khoj

Kandyg ukxa:lyg mal tudup turar siler?

Kandyg mal chemnerin azhyglap turar siler?

Kholuksa:lyg mal chemnerin (kombikorm) azhyglap turar siler be?

How is the preparation of food for the cattle going?
 How much milk do you get from one cow?
 How much wool do you shear from one sheep?
 What's your approximate income?

Useful words

bull
 calf
 camel
 camel-kid
 cow
 down
 fat cattle
 feed (raise)
 feed, fodder
 female sheep

Мал чөмөнүн белеткели кан-
 дыг чоруп тур?
 Бир инектен кайы хире сут
 саап ап турар силер?
 Бир хойдан кайы хире дүк
 кыргып ап турар силер?
 Орулганар чижээ-биле кайы
 хирел?

Ажыглаар сөстөр

буга
 бызаа
 теңе
 бодаган
 инек
 чөөк
 семис мал
 чөмгөгер (азыраар)
 мал чеми
 төрүүр хой

Мал чөмөнүн белткели кы
 чоруп тур?
 Бир инектен кайы хире сут
 ап турар силер?
 Бир хойдан кайы хирел
 кыргып ап турар силер?
 Орулганар чижээ-биле кайы
 хирел?

Ажыглаар сөстөр

буга
 быза:
 теңе
 бодаган
 инек
 чөөк
 семис мал
 чөмгөгер (азыраар)
 мал чеми
 төрүүр хой

field	шөл	shöl
flock of sheep	кодан хой	kodan khoj
foal	кулун	kuɫun
horned cattle	мыйыстыг бода мал	myjystyg boda mal
horse	аьт	a"t
kid	анай	anaj
lamb	хураган	khuraɣan
lambing	хой оолдашкыны	khøj o:lda:shkynɫy
lean cattle	арган мал	arɣan mal
mare	бе	be
milking cow	саар инек	sa:r inek
ox	шары	sharɫy
pig	хаван	khavan
reindeer	иви	ivi
shearing	хой кыргылдазы	khøj kɫyɣyɫdazɫy
sheep	хой	khøj
she-goat	өшкү	öshkü
small horned cattle	шээр мал	she:r mal
sucking-pig	хаван оглу	khavan ogɫy
to milk	саар	sa:r
vegetables	ногаа аймаа	noɣa: ajma:

wool	дүк	dük
yak	сарлык	sarlyk
yak-kid	бызаа (сарлык оглу, сарлык бызаа: (saryk oglu, saryk zy)	

Some Tuvan dishes Тыва чемнер Тува chemn

Aarzhy is a sort of curd dried from sour milk.
Araga – distilled curds left after khoitpak.
Dalgan – flour made from fried barley or wheat.
Itpek is another sediment product left after distillation process.
Khan – blood sausage

Khoitpak is skimmed sour drink made from milk.
Öreme is very thick sweet cream.
Taraa – fried and crushed millet.
Tarak is made by scalding sweet milk, not sour.

Tu
rac
(st
no

XI. SPORTS

СПОРТ

SPORT

Sports are very popular in Tuva. Traditional Tuvan sports are wrestling (khüresh), horse – races (a't charyzhy), archery (cha adary), chess (shydyraa), tevek and kazhyk. Tuvan people do not celebrate their big national holidays like

Shagaa and Naadym without these sport festivities.

Usually 64 wrestlers take part in a wrestling competition. They come not only from different parts of Tuva but also from Mongolia

and other Russian regions. The strongest (Hero). The winner of every match forms
wrestlers are given such honored titles as the eagle-dance, like an eagle circling the
Chaah (Elephant), Arzylang (Lion) and Nachyn air.

What sports are popular in your Silerde sporttu indy
country? хевирлери неперенгейл
What world (European) cham- Silerde sportchularynan de
pions are there among your делегей (Европа) оюнларычем
athletes? чемпион адын кым чедип алга-
ныл?

How many stadiums are there in Silerde хоорайыңарда каш
your city? стадион барыл?

How many spectators can it hold? Ону каш көрүкчүге таарыштыр
кылганыл?

We'd like to see... Бис ... маргылдаазын көрүксен
тур бис.

- a hockey game - хоккей
- a soccer/football match - бут бөмбүүнүн
- volleyball - хол бөмбүүнүн
- When (where) will ... be? ... кажан (каая) болурул?
- a basketball competition - баскетбол маргылдаазы

- horse-races
 - wrestling
 Who is playing today?
 Are there any tickets?
 Give me two tickets, please.
 Who is the referee?
 What's the score?
 Who made the goal?
 Who won (lost)?
 Who made the most goals?
 Who finished first?

Do you enjoy sports?
 I'm not a professional athlete,
 but I like sport.

What's your favorite kind of sport?
 I play tennis.
 Do you play...?
 - badminton

- айт чарыжы
 - хуреш
 Бөгүн кымнар ойнап турарыл?
 Билеттер бар бе?
 Ийи билеттен беринерем.
 Шиткекчи (судья) кымыл?
 Саны кажыл?
 Бөмбүктү кым кири тепти?
 Кым удул (уттуруп) алды?
 Кым эн хөй сан кирди?
 Финишке кым бир дугаар келди?

Спортка сундулуг силер бе?
 Мен профессионал спортчу
 эвес мен, ынчалза-даа спортка
 ынак мен.
 Спорттун кандыг хевиринге
 кончул ынак силер?
 Мен теннис ойнаар мен.
 Силер ... ойнаар силер бе?
 - бадминтон

- a't charyzhy
 - khuresh
 Bögün kymnar oınap turaryl?
 Bileter bar be?
 İyi bileten berirerem.
 Shi:tkëkchi (sudja) kymyl?
 Sany kazhy?
 Bömbyktü kym kir tepiti?
 Kym udur (uturup) aldy?
 Kym en khöj san kirrdi?
 Finishke kym bir dugar keldi?

Sportka sundulug siler be?
 Men profesional sportchu eves
 men, ynchalza-da: sportka ынак
 мен.
 Sportun kandug kheviringe kon-
 chug ынак siler?
 Men tenis oınar мен.
 Siler ... oınar siler be?
 - badminton

- golf	- гольф	- gol'f
Can you play chess?	Шыдыраалап билир силер бе?	Shydyralap bilir siler be?
Let's play a game of chess.	Чаңгыс салыгдан ойнаптаалы- нарам.	Changys salygdan oınaptaaly- nam.
Can you skate (ski)?	Конькилеп (хаактап) билир силер бе?	Kon'kilep (kha:ktap) bilir siler be?
Yes, I can.	Ийе, билир мен.	Ije, bilir men.
No, I can't.	Чок, билбес мен.	Chok, bilbes men.
I'd like to see horse races.	Аът чарыжын көрүксеп тур мен.	A"t charyzhyn kōrükseptur men.
When will the horse races begin?	Аът чарыжы кажан эгелээрил?	A"t charyzhy kazhan egele:ril?
What's the name of this jockey //rider?	Бо аът мунукчузунун ады кымыл?	Bo a"t munukchuzunıı ady ky- myl?
Let's watch the horse races!	Че, аът чарыжы көөр-дүр.	Che, a"t charyzhy kō:r-dür.
What is the prize?	Шаңналы чүү-дүр?	Shanpaly chü:-dür?
How many wrestlers are taking part in the wrestling competi- tion?	Хүреште каш мөге киржи турарыл?	Khüreshte ka"sh möge kirzhip turaryl?
64 wrestlers.	Алдан дөрт мөге.	Aldan dōrt möge.
Are there any former champions among them?	Оларның аразында экс- чемпионнар бар бе?	Olarnıı arazynda eks-chempi- onar bar be?

Who won?
Who took second place?
Who is the champion of the town
(republic)?
How beautifully does this
wrestler perform his dance!

Кым шүгдү?
Кым үжүрлөштү?
Хоорай (республика) чемпиону
кым болду?
Ол мөргөнің дөвийринин чара-
жын аа!

Кум шүгдү?
Кум үзхү:рлөштү?
Kho:rai (respublika) chempionu
кум boldu?
Ол мөргөнің дөвий:рінің чара-
жыл а:!

Useful words

ball
billiards
bronze medal
captain of a team
competition
gold medal
defeat
fan
free style wrestling
trotter
jockey/rider
horse-racing

Ажылаар сөстөр

бөмбүк
бильярд
хүлөр медаль
команданың капитаны
маргылдаа
алдын медаль
уттурганы
аарыкчы, болчуку
хостуг хүреш
челер аът
аът мулукчузу
аът чарыжы

Azhyglar söster

бөмбүк
bilyard
khüler medal'
команданың kapitany
margylda:
aldyn medal'
uturgany
a:rykchy (bolchukchu)
khostug khüresh
chelel a"t
a"t mulukchuzu
a"t charyzhy

leader	шүгүлүкчү	shüglükchü
pacer	чыраа	chyra:
player	ойнакчы	ojnakchy
race-course	аът чарыштырар	a"t charyshlyrar
saddled-horse	чер (ипподром)	cher (ipodrom)
quiet/mild horse	ээрлиг аът	ezerlig a"t
wrestler's helper	чааш аът	cha:sh a"t
silver medal	мөге салыкчызы	möge salykchyzy
swimming-pool	мөңгүн медаль	möngün medal'
victory	бассейн	basejn
wild (unbridled) horse	тиилелге	ti:lelge
winner	эмдик аът	emdik a"t
wrestler	тиилекчи	ti:lekchi
wrestling	мөге	möge
	хүреш	khüresh

XII. APPENDIX

Everyday words and expressions

yes
no

КАПСЫРЫЛГА

Хүн бүрү ажыглаар сөстөр болгаш домактар

ийе
чок

КАРСҮРҮЛГӘ

Khün бүгү азһугла:г söster bolgash domaktar

ije
chok

There is ...	... бар.	... бар.	... бар.
There is not ...	... чок.	... чок.	... чок.
Thank you.	Четтирдим.	Четтирдим.	Четтирдим.
Thank you very much.	Улуу-биле четтирдим.	Улуу-биле четтирдим.	Улуу-биле четтирдим.
May I?	Болур бе?	Болур бе?	Болур бе?
No, you may not.	Хоржок.	Хоржок.	Хорзхок.
I can't.	Шыдавас мен//харым чок.	Шыдавас мен//харым чок.	Шыдавас мен//khary:m chok.
That's good.	Эки-дир.	Эки-дир.	Еки-dir.
That's bad.	Багай-дыр.	Багай-дыр.	Багай-dyr.
I'd like to tell.	Мен чугаалаксап тур мен.	Мен чугаалаксап тур мен.	Men chuga:laksap tur men.
I feel nervous.	Мен сүрээдексең тур мен.	Мен сүрээдексең тур мен.	Men süre:deksep tur men.
now	ам	ам	ам
here	мында	мында	мында
there	ында	ында	ында
on the right	оң талаже	оң талаже	оң talazhe
on the left	солагай талаже	солагай талаже	solagaj talazhe
straight	дорт	дорт	do"rt
back	дедир	дедир	dedir
entrance	кирер эжик	кирер эжик	kirer ezhiк
exit	үнер эжик	үнер эжик	üner ezhiк
inside	иштинде	иштинде	ishtinde

outside	даштында	dashtynda
above	үстүндө	üstünde
under	адаанда	ada:nda
many, much	хөй	khöj
few (little)	эвээш	eve:sh
expensive	аар өртектиг	a:r örtektig
cheap	чик өртектиг	chik örtektig
enough	четчир	chetchir
it's not enough	четпес-тир	chetpes-tir
I'm cold.	Донуп тур мен.	Donup tur men.
I'm hot.	Изиргенип тур мен.	Izirgenip tur men.
It's hot.	Изин аа.	Izi:n aa:
Look.	Көрүңөр (көрүп көрүңөр).	Körüñer (körüp körüñer).
I can't see.	Көзүлбөйп тур.	Közülbeip tur.
I can't hear.	Дыңналбайп тур.	Dynalбайп tur.
Put it down please.	Салып калыңарам.	Salyp kalyparam.
Show me, please.	Көргүзүңөрөм.	Körgüzüñerem.
Maybe.	Ындыг ыйнаан.	Yndyg uina:n.
I'm sorry.	Буруулуг болдум.	Buruluug boldum.
It's all right.	Ажырбас.	Azhырbas.
That's not important.	Ол чугула/кол эвес.	Ol chugula//kol eves.

Let's go.
Wait
Very good.
Very bad.
Really?
sometimes
never
I don't know.
I've forgotten.
I love.

Че, чоруулу.
Адыр аа!//Мана.
Дыка эки.
Дыка багай.
Ындыг бе?
чамдыкта
кажан-даа эвес
Билбес мен.
Утуптум.
Ынак-тыр мен.

Che, choruulu.
Adyr a!//Mana.
Dyka eki.
Dyka bagaj.
Yndyg be?
chamdykta
kazhan-dai: eves
Bilbes men.
Utuptum.
Ynak-tyr men.

Questions

Who?
What?
Where?
When?
Why?
What for?
Which?
Whose?

Айтырыглар

Кым?
Чүү?
Кайда?
Кажан?
Чүге?
Чүү дээш?
Кандыг?
Кымнын?

Ajtyryglar

Кум?
Chü:?
Kajda?
Kazhan?
Chüge?
Chü: de:sh?
Kandyg?
Kumny?

Where to?	Кайнаар?	Кайна:р?
Where from?	Кайбын?	Кайу:n?
How many/much?	Каш?	Ка"sh?
What from?	Чүүден?	Chüden?
How?	Канчаар?	Kancha:r?
Who is he (she)?	Ол кымыл?	Ол куту?
Who (which of them)?	Оларнын кайызыл?	Оларну кайзуу?
Who is he (she)? (who is that man (woman)?	Ол эр киж (херээжен киж) кымыл?	Ол еr kizhi (khere:zhen kizhi) куту?
What's up?	Чүү болду?	Chü: boldu?
What happened to you?	Канчап бардынар?	Kanchap bardynar?
What is happening here?	Мында чүү болуп турары ол?	Мында chü: bolup turary ol?
What did you say?	Чүү дидинер?	Chü: didiner?
What did he (she) say?	Чүү диди?	Chü: didi?
What are you doing?	Чүнү кылып тур силер?	Chünü kylup tur siler?
What should I do?	Чүнү кылып ужурулуг мен?	Chünü kylup uzhurulug men?
What do you need?	Силерге чүү херегил?	Silerge chü: kheregil?
What interests you?	Чүнү сонургап тур силер?	Chünü sonu:rgap tur siler?
What are you going to do?	Чүнү канчаарынар ол // Чүнү канчаар деп тур силер?	Chünü kancha:rynar ol // Chünü kanchap dep tur siler?
What's this?	Бо чүл?	Bo chülü?

What do you think of it?	Ол дугайында чүнү бодап тур силер?	Ол дугайында чүнү бодап тур силер?
What does it mean?	Чүү дээни ол?	Снү: де:ни ол?
What is written here?	Мында чүү деп бижип кааны ол?	Мында чнү: деп бизhip кe
Where are we?	Кайда бис?	Кайда бис?
Where is it?	Ол кайдал?	Ол кайдал?
Where do you live?	Кайда чурттап турар силер?	Кайда чуртаp турar силe
When will you come back?	Кажан дедир кээр силер?	Казhan дeдир кe:r силe
Where are you going?	Кайнаар бар чор силер?	Кajna:r бар чor силe
Where are you from?	Кайыын келген силер?	Кajy:n кeлгeн силe
What time is it?	Каш шак-тыр?	Ка"sh shak-tyr?
How much is it?	Ооң өртээ кажыл?	О:н өрте: каzhыл?
How can I get there?	Кайылап эртерил?	Кajылаp eрteрил?
Where can I buy?	Кайыын садып ап болурул?	Кajy:n сaдыp aп болурул?
Where can I find?	Кайыын тып ап болурул?	Кajy:n тyп aп болурул?
How long?	Кайы хире үрүл?	Кajy khire үрүл?
How do you feel?	Кандыг-дыр силер?	Кандыг-дыр силe
For what reason?	Кандыг сорулгалыг?	Кандыг сорулгалыг?
What's your telephone number?	Силерниң телефонуңар дугаа-ры кажыл?	Силeриниң тeлeфoнуңaр дугaа-зыл?

Until what time may I call you to-night?	Силерге кезээ каш шакка чедир долгап болур мен?	Silerge kezhe: ka"sh shaka chedir dolgar bolur men?
Can I speak to Mergen?	Мерген-биле чугаалажып болур бе?	Mergen-bile chuga:lazhur bolur be?
When will the meeting begin (end)?	Хурал кажан эгелээрил (төнөрил)?	Khural kazhan egele:ri (töneril)?
When will that person come?	Ол кизи кажан кээрил?	Ol kizhi kazhan ke:ri?
When may I come?	Кажан кээп болур мен?	Kazhan ke:r bolur men?
When shall we meet?	Кажан узхуражыр бис?	Kazhan uzhu:razhыр bis?
Who is there?	Кымыл?	Kymyl?
Who did it?	Ону кым кылды?	Onu kym kyldy?
How many times?	Каш катар?	Ka"sh katar?
Whose is this?	Бо кымныыл?	Bo kymny:l?
Is it true?	Ол шын бе?	Ol shyn be?
Really?	Ылап-ла бе?	Ulap-la be?
Is it really so?	Ылап-ла ындыг бе?	Ulap-la yndyg be?
Do you want to go (see)?	Барыксап (көрүксең) тур силер бе?	Barysap (körükseң) tur siler be?
Do you understand me?	Силер мени билип тур силер бе?	Siler meni biliр tur siler be?

Is it understandable?	Силерге билдингир-дир бе?	Силерге билдингир-дир бе?
Can I help you?	Силерге дузалап болур мен?	Силерге дузалап болур мен?
Have you got...?	Силерде ...бар бе?	... силерде бар бе?
Yes, I have ...	Ийе, менде ... бар.	Ийе, менде ... бар.
No, I have not ...	Чок, менде ... чок.	Чок, менде ... чок.
Adjectives		
absent-minded//forgetful	уттуучал	Demdek atary
active	идепкейлиг	utut:chal
affectionate//tender	чассыг	idepkejlig
ancient	бурунгу	chasyg
ancient	шагдагы	burungu
awkward	шүшпөң	shagdagy
bad	багай	shüşpen
beautiful	чараш	bagaj
bitter, sour	ажыг	charash
boastful	мактаныычал	azhyg
bold	дидим//турамык	maktany:chal
bright	өңгүр	didim//turamyk
calm//quiet	оожум//томаанныг	öngür
		o:zhum//toma.nyug

cheer	чиник өрөктүг	chik örtektig
clean	арыг	aryg
clear	аяс	ajas
clever//intelligent	угаанныг	uga:nug
closed	хааглыг	khag:lyg
cold	соок	so:k
colored	өңнүг	öngüg
comfortable	элтиг	ertig
complicated	нарын	narul
contagious	халдавырлыг	khaldavyl'lyg
courageous	дидим	didim
coward	кортук	kortuk
crafty	кашпагай	kashpaga'i
crazy	тенек аарыг	tenek a:ryg
crooked	ыргак	yrak
cruel	каржы	karzhy
cunning	кажар	kazhar
dangerous	айыылдыг	ajy:ldyg
dark	карангы	karangy
dear	эргим	ergim
deep	терең	terep

deep	ханы	khany
dirty	хирлиг	khirlig
drunk	эзирик	ezirik
early	эрте	erte
easily soiled	хирленинчел	khirleni:chel
expensive	аар өртектиг	a:r örtektig
false	меге	mege
familiar	таныш	tanysh
fast//quick	дүрген	dürgen
fat	семис	semis
festive, elegant	каас	ka:s
filling	тодуг	todug
frightful	коргунчуг	korgunchug
funny	каттырынчыг	katyrynchyg
good	эки	eki
greedy	харам	kharam
guilty//criminal	буруулуг	buru:lug
hard (not soft)	кадыг	kadyg
hard (difficult)	берге	berge
hard-working	кузумаг	kuzumak
harmful	хоралыг	khoralyg

аар	а.г
шынычы	shynschy
изиг	izig
ажынчак	azhynsach
аш	ash
чугула	chugula
кем чок	kem chok
солун	solun
хүннээчел	khüne:chel
ак сеткилдиг//кижизиг	ak setkiidig//kizhizig
аскак	askak
улуг	uluq
орай	oraj
чалгаа	chalga:
мурнакчы	mutnakchy
чырык	churuk
чиник	chik
узун	uzun
чавыс	chavys
хөглүг	khöglüg
ортумак	ortumak

heavy	аар	а.г
honest	шынчы	shynchy
hot	изиг	izig
hot-tempered//angry	ажынчак	azhynchak
hungry	аш	ash
important	чугула	chugula
innocent	кем чок	kem chok
interesting	солун	solun
jealous	хүннээчел	khline:chel
kind//honest	ак сеткилдиг//кижизиг	ak setkiidig//kizhizig
lame	аскак	askak
large, big	улуг	ulug
late	орай	oraj
lazy	чалгаа	chalga:
leading	мурнакчы	murnakchy
light//bright	чырык	churyk
light//not heavy	чиик	chi:k
long//tall	узун	uzun
low	чавыс	chavys
мerry//joyful	хөглүг	khöglüg
middle//average	ортумак	ortumak

modest	биче сеткилдиг	биче сеткилдиг
morning	эртенги	ertengi
narrow	кызаа	kyza:
nasty	бүргег	bürgeg
naughty	тенек	tenek
near	чоок	cho:k
necessary	херек	kherek
noisy	шимээнниг//дааштыг	shime:nig//da:shlyg
obedient	дыңнангыр	dynnangyr
obstinate	чөрүү	chörü:
old//ancient	эрги//шагдагы	ergi//shagdagy
old (for people)	кырган	kyrgan
open	ажык	azhyk
plentiful	элбек	elbek
poisonous	хоранныг	khoranyg
poor	яды	jady:
powerful	күчүлүг//күштүг	küchülüg//küshütüg
predatory	араатан	ara:tan
profitable	орулгалыг	orulgalyg
reliable	идегелдиг	idegeldig
remote	ырак	yarak

respected	хүндүүлү	khündülüg
respectful	хүндүлээчел	khündüle:chei
rich	бай	bai
rotten	ирик	irik
round	борбак	borbak
sad	мунгаргай	munqargai
secret	чажыт	chazhyt
shaggy//raty	селбер	selber
sharp	чидиг	chidig
short (not tall)	чолдак	choldak
short (not long)	кыска	kyska
sick	аарыг	aryg
simple	бөдүүн	bödü:n
slow	оожум	o:zhum
small//little	бичин	bichi:
smart	эрес//кашпагай	eres//Kashpagaï
smart//elegant	каас//шиник	ka:s//shinik
sober	элээр	ele:r
social	чазык	chazyk
soft	чымчак	chymchak
soft//gentle	хоюг	khoyug

steadfast//patient	шыдамк	shydamyk
straight	дорт	do"rt
strong	күштүг	küshüüg
strong	мере	möge
strong//tough	быжыг	byzhyg
suitable//appropriate	тааржыр	ta:rzhyr
sweet	чигирзиг	chigirzig
tall (high, not for people)	бедик	bedik
tall (for people)	узун	uzun
tasty	амданныг	amdanyg
thick (of material, clothing)	кылын	kylyn
thick (of girth)	чоон	cho:n
thin (of material)	чуга	chuga
skinny//emaciated	арган	argan
thin//slender	чигге	chinge
timid//embarrassed	пөрүк//ыядычал	pörük//yady:chal
true	шын	shyn
unattractive	чараш эвес//көрүш чок	charash eves//körüş chok
unfamiliar	таныш эвес	tanysh eves
unfit	таарымча чок//таарышпас	ta:rymcha chok//ta:ryshpas
useful	ажыктыг	azhyktyg

valuable	үнелиг	үйнелиг
various	яны-бүрү	janzy-bürü
warm	чылыг	chylug
wet/damp	өл//шык	öl//shyk
wide	кабак	kalbak
wide/spacious	делгем	delgem
young	аныяк//чалы	anyak//chaly:
youngest in the family	хеймер	kheimer
Verbs		
Кылыг сөстөри		
to add	немээр	neમે:e:r
to advise	сүмөлээр	sümele:r
to announce	чарлаар	charla:r
to arrive	чедип кээр	chedip ke:r
to ask	айтырап	aityrag
to award	шаннаар	shapna:r
to be able	болур	bolur
to be acquainted	шыдаар	shyda:r
to be afraid	таныжар	tanyzhar
	коргар	korgar
Кылыг сөстөри		
Кулуг сөстөри		

to be amazed	magadaar	magada:r
to be angry	хорадаар	horada:r
to be happy	амыраар	amyra:r
to be hungry	аштаар	ashta:r
to be late	озалдаар	ozalda:r
to become poor	ядараар	jadara:r
to begin	эгелээр	egele:r
to believe	бүзүрээр	büzüre:r
to bite	ызыраар	zyrar
to build	тургузар//тудар	turguzar//tudar
to buy	садын алып	sadyp alyr
to call	кыйгыраар	kygyrar
to close	хаар	kha:r
to come	келир	kelir
to compare	деңнээр	deñne:r
to compete	чаржыр	charzhyr
to convey	дамчыдар	damchydar
to cross over	кежер	kezher
to cut	кезер	kezer
to demand	негээр	nege:r
to destroy	үрээр//чок кылып	üre:r//chok kylr

to die	өлүр	ölür	year of
to distinguish	ылгаар	ylga:r	word of
to do	кылыр	kylyr	best of
	чурур	churu:r	best of
to draw	ижер	izher	best of
to drink	чипр	chi:r	best of
to eat	кусактаар	kusakta:r	best of
to embrace	төнер	töner	best of
to end//to finish	хөглээр	khögler	best of
to enjoy	үнелээр	ünele:r	best of
to esteem	чаар	cha:r	best of
to fall (of snow, rain)	ынакшылыр	ynakshy:r	best of
to fall in love	аарылыр	a:ry:r	best of
to fall sick	тыбар	tyvar	best of
to find	албадаар	albada:r	best of
to force	донар	donar	best of
to freeze	күүседир	kü:sedir	best of
to fulfill	чылыр	chy:r	best of
to gather	бээр	be:r	best of
to give	адаар	ada:r	best of
to give a name	чорур//баар	choru:r//ba:r	best of
to go			best of

to go home
to greet
to grow
to head
to heal
to hear
to help
to hide
to hold
to hope
to hunt
to hurry
to invite
to laugh
to lick
to lie (tell a lie)
to live
to look for
to love
to move
to open

чанар
мендилээр
өзөр/улгадыр
баштаар
эмнээр
дыннаар
дузалаар
чажыраар
тудар
идегээр
аңнаар
далажыр
чалаар
каттыраар
чылгаар
мегелээр
чурттаар
дилээр
ынак болур
шимчээр
ажыдар

chanar
mendile:r
özer//ulgadyr
bashta:r
emne:r
дынна:r
duzala:r
chazhyrar
tudar
idege:r
аңна:r
dalazhyr
chala:r
katyrar
chylga:r
megele:r
churta:r
dile:r
ynak bolur
shimche:r
azhydar

to oppose
to order
to pay
to play
to preserve
to press
to protect
to put
to raise//lift
to reach
to read
to refuse
to remain
to remember
to repeat
to request
to rest
to ride
to run away
to say
to select

удурланыр	чатырлар	удурланут
төлээр	байгаль	чугурдаг
ойнаар	байгаль	төдөр
каминаар	байгаль	ойна:г
базар	байгаль	камина:г
камгалаар	байгаль	базар
салыр	байгаль	камгала:г
көдүүр	байгаль	салур
чедер	байгаль	көдүр
номчуур	байгаль	cheder
ойгалаар	байгаль	номчу:г
артыл калыр	байгаль	ойгала:г
сактыр	байгаль	артур калур
катаптаар	байгаль	saktyr
айбылаар//дилээр	байгаль	катапта:г
дыштаныр	байгаль	айбула:г//диле:г
мунар	байгаль	dushtanur
дээр	байгаль	munar
чугаалаар	байгаль	dezer
шилиир	байгаль	chugala:г
	байгаль	shili:г

to show	көргүзөр	körgüzör
to sing	ырлаар	ylar
to sit	олураар	olurar
to sleep	удуур	udu:r
to smile	хүлүмзүрүүр	khülümzürü:r
to smoke	таакпылаар	taakpyla:r
to speak with someone	чугаалажыр	chuga:lazhyr
to spend the night	хонар	khonar
to stand	тураар	turar
to store	шыгжаар	shygzha:r
to strive	кызар	kyzar
to struggle	демисежир	demisezhir
to study	өөренир	ö:renir
to support	деткиир	detki:r
to take	алыр	alыр
to take part	киржир	kirzhir
to telephone	телефон долгаар	telefon dolga:r
to think	бодаар	boda:r
to tie	баглаар	bagla:r
to translate	очулдураар	ochuldurar
to twist //spin	долгаар	dolga:r

to use
to wait
to wake up
to work
to wrap
to write

ажыглаар
манаар
оттур
ажылдаар
ораар
бжиинр

azhygla:r
mana:r
otur
azhylda:r
ora:r
bizhi:r

Colors

black
blue
bluish
bronze
brown
faded
golden
green
grey
light-blue
orange

Өнөр

кара
көк
көксүмээр
хүлөр
хүрөн
куу//бүлүртүн
алдын
ногаан
бора//куу
ак-көк
кызыл-сарыг

Өлөр

kara
kök
köksüme:r
khüler
khüren
kuu//büürtün
aldyn
noga:n
bora//ku:
ak-kök
kuzyl-saryg

purple

red

scarlet

silver

single colored

spotted//party-colored//striped

violet

white

yellow

yellowish

What color is this book?

What color?

Numerals

How many (how much)?

Cardinal numbers

zero

one

two

158

кызыл-хүрөң

кызыл

чидиг-кызыл

мөңгүн

чаңгыс аай өңнүг

шокар

өкпөң

ак

сарыг

сарыгзымаар

Бо ном кандыг өңнүгүл?

Кандыг өңнүгүл?

Сан ады

Каш? Чеже?

Түң сан аттары

0 – тик

1 – бир

2 – ийи

kuzyl-khüren

kuzyl

chidig kuzyl

möngün

changys a:j öñüg

shokar

ökpeñ

ak

saryg

sarygzyma:r

Bo nom kandyg öñügüli?

Kandyg öñügüli?

San ady

Ka"sh? Chezhe?

Tüñ san attary

tik

bir

iji

three	3 – үш	üsh
four	4 – дөрт	dört
five	5 – беш	besht
six	6 – алды	aldy
seven	7 – чеди	chedi
eight	8 – сес	ses
nine	9 – тос	tos
ten	10 – он	on
eleven	11 – он бир	on bir
twelve	12 – он ийи	on iji
thirteen	13 – он үш	on üsh
fourteen	14 – он дөрт	on dört
fifteen	15 – он беш	on besht
sixteen	16 – он алды	on aldy
seventeen	17 – он чеди	on chedi
eighteen	18 – он сес	on ses
nineteen	19 – он тос	on tos
twenty	20 – чээрби	che:rbi
twenty-one	21 – чээрби бир	che:rbi bir
thirty	30 – үжөн	üzhen
forty	40 – дөргөн	dörtgen

fifty	50 – бежен	bezhen
sixty	60 – алдан	aldan
seventy	70 – чеден	cheden
eighty	80 – сезен	sezen
ninety	90 – тозан	tozan
one hundred	100 – чүс	chüs
one hundred and forty five	145 – чүс дөртөн беш	chüs dörten besh
two hundred	200 – ийи чүс	iji chüs
three hundred	300 – үш чүс	üsh chüs
four hundred	400 – дөрт чүс	dört chüs
five hundred	500 – беш чүс	besh chüs
six hundred	600 – алды чүс	aldy chüs
seven hundred	700 – чеди чүс	chedi chüs
eight hundred	800 – сес чүс	ses chüs
nine hundred	900 – тос чүс	tos chüs
one thousand	1000 – муң	muң
five thousand	5000 – беш муң	besh muң
ten thousand	10000 – он муң	on muң
one million	1000000 – бир сая	bir saja
one billion	1000000000 – бир миллиард	bir miliard

Adding дугаар [duga:] to cardinal numbers forms ordinal numbers:

the first
the tenth
two hundred fifty sixth

бир дугаар
он дугаар
ийн чус бөжөн алды дугаар

bir duga:r
on duga:r
iji chüs bezhen aldy duga:r

or another way of forming ordinal numbers is with the help of the affixes -г/-ки [gi/ki] with their phonetic variants:

the first
the tenth
two hundred fifty sixth

бирги
онгу
ийн чус бөжөн алдыг

birgi
ongu
iji chüs bezhen aldygu

**Time. Days of the week.
Date**

**Үе. Неделяның хүннери.
Ай, хүн**

**Үе. Неделянгул күннери.
Ај, күн**

Monday
Tuesday
Wednesday
Thursday
Friday

бир дугаар хүн//понеделник
ийн дугаар хүн//вторник
үш дугаар хүн//среда
дөрт дугаар хүн//четверг
беш дугаар хүн//пятница

bir duga:r khün//ponedel'nik
iji duga:r khün//vtornik
ush duga:r khün//sreda
dört duga:r khün//chetverg
besh duga:r khün//p'atnitsa

Saturday	чартык улуг-хүн//суббота	chartyk ulug-khün/subota
Sunday	улуг-хүн//воскресенье	ulug-khün//voskresenje
What day is it today?	Бөгүн кандыг хүнүл?	Bögün kandyg khünü?
Today is Wednesday.	Бөгүн среда (үш дугаар хүн).	Bögün sreda (üsh dügar khün).
This (last) week.	Бо (эрткен) неделяда.	Bo (ertken) nedel'ada.
Next week.	Келир неделяда.	Kelir nedel'ada.
In a week.	Бир неделя болгаш.	Bir nedel'a bolgash.
Today is a day off.	Бөгүн дыштаныр хүн.	Bögün dyshtanyr khün.
Today is a working day (weekend).	Бөгүн ажыл хүнү (неделя төнчүзү).	Bögün azhy/ khünü (nedel'a tönchüzü).
We are going to the theatre this weekend.	Бо неделяның төнчүзүнде театр баар бис.	Bo nedel'any/ tönchüzünde teatr ba:r bis.
In 2 days.	Ийи хонгаш.	Iji khongash.
In 5 years.	Үш чыл болгаш.	Üsh chyl bolgash.

Months

January	январь//бир ай	janvar'//bir aj
February	февраль//ийи ай	fevral'//iji aj
March	март//үш ай	mart //üsh aj
April	апрель//дөрт ай	aprel'//dört aj

Ajar

Айлар

May	май//беш ай	mai//besh aj
June	июнь//алды ай	ijun//aldy aj
July	июль//чеди ай	ijul//chedi aj
August	август//сес ай	avgust//ses aj
September	сентябрь//тос ай	sent'abr//tos aj
October	октябрь//он ай	oct'abr//on aj
November	ноябрь//он бир ай	nojabr//on bir aj
December	декабрь//он ийи ай	dekabr//on iji aj
In January	январьда//бир айда	janvar'da//bir ajda
Last (next) month	эрткен (келир) айда	ertken (kelir) ajda
What date is it?	Бөгүн каштың хүнүл?	Bögün kashıtıñ khünü?
Today is September	Бөгүн сентябрь он алды.	Bögün sent'abr on aldy.
Tomorrow is February	Даарта февраль беш.	Darta fevral' besh.
Yesterday was 31.	Дүүн декабрь үчен бир.	Dün dekabr üzhen bir.

Year	Чыл	Чыл
When?	Кажан?	Kazhan?
What year?	Каш чылда?	Ka"sh chyl'da?
in 1994	бир мун тос чус тозан дөрт чылда	bir mın tos chūs tozan chyl'da

last year	эрткен чылын	ertken chylyn
this year	бо чылын	bo chylyn
next year	келир чылын	kelir chylyn
in several years	каш чыл болгаш	ka"sh chyl bolgash
2 years ago	ийи чыл бурунгаар	iji chyl burunga:ar
seasons	чылдың үелери	chyldyn ijeleri
winter	кыш	kysh
spring	час	chas
summer	чай	chaj
autumn//fall	күс	küs
in winter	кыжын	kuzhyn
this spring	бо чазын	bo chazyn
last summer	эрткен чайын	ertken chajyn
next autumn	келир күзүн	kelir küzün

Time

What time is it?

It's two o'clock.

It's half past one.

Five minutes to eight.

Шак

Каш шак-тыр?

Ийи шак-тыр.

Бир шак чартык.

Сес шакка беш минут четпейн тур.

Shak

Ка"ш шак-тыр?

Ији шак-тыр.

Бир шак чартык.

Сес shaka besh minut chetpejn tur.

Ten minutes past six.	Алты шактан он минут ажып тур.	Aldy shaktan on minut azhur tur.
It's about four.	Дүрт шак чедип тур.	Dört shak chedip tur.
So late?	Уңдуг орай бе?	Uıduǵ oraj be?
Is your watch right?	Сыңар шын бе?	Shagınar shyn be?
My watch is slow.	Арым озалдап турар.	Shagım ozaldap turar.
My watch is fast.	Шымы мурнап турап.	Shagım murap turar.
My watch is right.	Шымы шын.	Shagım shyn.
In half an hour.	Арык шак болгаш.	Chartyk shak bolgash.
Hurry up.	Далазһулар.	Dalazhınar.
Quickly.	Дүргедепер.	Dürgeдеper.
Don't be late.	Озалдаваңар.	Ozaldaваnar.
I won't be late.	Озалдавас мен.	Ozaldavas men.
I am sorry, I am late.	Озалда:пум de:sh buru:datraın körlüper.	Ozalda:пум de:sh buru:datraın körlüper.
I'll be back soon.	Ам дорап келір мен.	Am dora:n keılr men.
I've no time (I'm busy).	Чајым чок/үjem chok.	Chajım chok/üjem chok.
I have little time.	Üjem eve:sh.	Üjem eve:sh.
I have lots of free ti	Khostug üjem khöj.	Khostug üjem khöj.
listen to me for a w	Bichi: kada meni dınnanap terep.	Bichi: kada meni dınnanap terep.
	арүнерем.	

at night	дүнө	дүнө
at midnight	дүн ортузунда	дүн ортузунда
early	эрте	ерте
every day	хүнүнүн-не	khünün-ne
yesterday	дүүн	dü:n
today	бөгүн	bögün
tomorrow	эрген//даарта	erten//darta
in the morning	эрген	erten
in the afternoon	хүндүс	khündüs
in the evening	кежээ	kezhe:
in time	үезинде	üjezinde
late	орай	oraj
long time ago	шаанда//шагда	sha:nda//shagda
now	ам	am
recently	чоокта чаа	cho:hta cha:
soon	удаас	udavas
this morning	бо эрген	bo erten
the day after tomorrow	сонгузу хүн	songuzu khün
the day before yesterday	бурунгу хүн	burungu khün
then	ынчан	unchan

Administrative districts of Tuva

<i>District</i>	<i>Кожууннар</i>	<i>Center</i>	<i>Төпгери</i>
Bai-Taiga	Бай-Тайга	Теели	Тээли
Баруун-Кхемчик	Барыын-Хемчик	Кузул-Мазхалук	Кызыл-Мажалык
Чаа-Khöl	Чаа-Хөл	Чаа-Khöl	Чаа-Хөл
Chedi-Khöl	Чеди-Хөл	Кхову-Аксы	Хову-Аксы
Chöön-Khemchik	Чөөн-Хемчик	Шадаана	Чадаана
Erzin	Эрзин	Erzin	Эрзин
Каа-Khem	Каа-Хем	Saryg-Sep	Сарыг-Сеп
Кузул	Кызыл	Каа-Khem	Каа-Хем
Möngün-Taiga	Мөнгүн-Тайга	Мугур-Аксы	Мугур-Аксы
Övür	Өвүр	Khandagaity	Хандагайты
Pii-Khem	Бии-Хем	Turan	Туран
Süt-Khöl	Сут-Хөл	Sug-Aksy	Суг-Аксы
Tandy	Танды	Bai-Khaak	Бай-Хаак
Tere-Khöl	Тере-Хөл	Kungurtug	Кунгуртуг
Tes-Khem	Тес-Хем	Samagaldai	Самагалдай
Tozhu	Тожу	Toora-Khem	Тоора-Хем
Ulug-Khem	Улуг-Хем	Shagaan-Arug	Шагаан-Арыг

ВІБЛІОГРАФІЯ:

1. *Budegeshi T. Artistic heritage of Tuvaans.* M., Polikom, 1995.
2. *In the arms of Buddha and the Drum.* Documentary film about Tuva. ILLUME OY Pasilan puistotie 400240 Helsinki, Finland, 1996.
3. *John Krieger. Tuva Manual, Indiana University:* Bloomington.
4. Otto Manchen-Helfen Journey to Tuva Ethnographics Press University of Southern California, Los-Angeles, 1992.
5. *Rulers of the Steppe, History and Present State of Tuva:* video by Peter Oud, Andre Hoekema, Universiteit van Amsterdam, the Netherlands, Kuzyl-Amsterdam, 2000.
6. *Shamanic Songs and Myths of Tuva* by Mongush Kenin-Lopsan; selected and edited by Mihail Hopral; published by Akademiai Kiado, Budapest and International Society for Trans-Oceanic Research, Los-Angeles, 1997.
7. *Spellbound by the shaman. Shamanism in Tuva.* Ethnographic Museum City of Antwerp, 1997.
8. *The Oxford Russian dictionary* Yedited by Paul Falla, revised and updated by Colin Howlett/. Oxford, New York, OXFORD UNIVERSITY PRESS, 1997.
9. *Аракчаа К. Д. Слово об аржаанах Тыва.* — М., 1995.
10. *Бичелдей К. А. Повговорим по-тувински.* — Кызыл: Тувкигоиздат, 1991.
11. *Даржай А. А., Монгал С. Д. Республика в центре Азии.* — Кызыл, Внешторгиздат, 1994.
12. *М. Х. Маннай-оол, И. А. Достай. История Тувы.* Учебное пособие для 9 класса средней школы. — Кызыл: Тувкигоиздат, 1996.
13. *Орус-тыва словарь* //Русско-тувинский словарь//Под ред. Д. А. Монгуша. — М., "Русский язык", 1980.
14. *Салзынмаа Е. Б. Русско-тувинский разговорник.* — Кызыл: Тувкигоиздат, 1988.
15. *Сат Ш. Ч. Амгы тыва литературлуг дыл.* — Кызыл: Тыванын ном ундурер чери, 1983.
16. *Сорокин Г. А., Хэджен Д., Кувалдин А. О. Русско-английский разговорник.* — 5-е изд., стереотип. — М. Рус. яз., 1990.

17. Татаринцев Б. И. **Этимологический словарь тувинского языка.** — "Наука", Новосибирск. 2000.

18. **Тыва-орус словарь** //Тувинско-русский словарь//.— М., «Советская энциклопедия» деп ном ундүрер чер, 1968.

19. Хомушку О. М. **Религия в истории тувинской культуры.** — М., 1998.

20. Э. Намзал. **Холу чемзиг авам сен.** — Кызыл, "Новости Тувы", 1995.

NOTES//AEM/AET/JE/MEP

Седен-Хуурак А. Б.

С 28 **Англо-тувинский разговорник.** — Кызыл: Тувинское книжное издательство, 2003 г. — 176 стр.

ISBN 5-7655-0257-1

Англо-тувинский разговорник содержит минимум слов и фраз, необходимых иностранным гостям и туристам для общения с жителями Тувы на тувинском языке. Разговорник предназначен также учащимся и студентам для изучения разговорного английского языка на бытовом уровне. Материал организован по тематическому принципу и включает несколько разделов: «Знакомство», «В городе», «В гостях», «Искусство» и другие. В приложении даны наиболее часто встречающиеся повседневные слова и выражения: в начале — краткий грамматический справочник тувинского языка, а перед каждым разделом — общая информация о том или ином аспекте жизни в Туве.

Справочное издание

СЕДЕН-ХУУРАК

Алдынай Биин-ооловна

АНГЛО-ТУВИНСКИЙ РАЗГОВОРНИК

На английском и тувинском языках

Редактор *В. Д. Монгуш*

Редактор издания *О. М. Баир*

Художник *В. Н. Елизаров*

Художественный редактор *В. У. Донгак*

Технический редактор *А. А. Чернова*

Компьютерный набор *А. Ф. Дамбиевой*

Компьютерная верстка *Т. К. Монгуш*

Подписано в печать 30.07.2003. Формат 108×84 1/32. Бумага для ВХИ. Гарнитура букварная.
Печать офсетная. Физ. печ. л. 5,5. Усл. печ. л. 9,24. Уч.-изд. л. 7,8. Усл. кр.-отт. 9,45. Тираж 4000 экз.
Заказ № 667.

Тувинское книжное издательство, 667000, г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57.

Отпечатано с готового оригинал-макета на ГИПП «Уральский рабочий»
620219, г. Екатеринбург, ул. Тургенева, 13.

<http://www.uralprint.ru> e-mail: book@uralprint.ru

Алдынай Седен-Хуурак Иркутск хоорайның Хо Ши Мин аттыг Күрүнениң башкы институтунун англи-немец дылдар факультетин 1991 чылда дооскан. Тываның күрүнениң педагогика институтунун даштыкы дылдар кафедрасынга ажылдап турган.

Американың Вирджиния штадының университетинге бир чыл иштинде профессионал билиин бедиткен. Алдынай Биин-ооловна Седен-Хуурак амгы үеде Тыва Республиканың күртүе лицейинде англи дыл башкылап турар.

Aldynai Seden-Khurak graduated from the Irkutsk State Teacher's Training Institute of Foreign Languages named after Kho Shi Min. After graduation she started to work at Kyzyl State Teacher's Training Institute, faculty of foreign languages.

She spent one year in the US as an exchange teacher increasing the level of her professional and English language communicative skills. Now she works as an English teacher at the state lyceum of the Republic of Tuva.

Алдынай Седен-Хуурак Иркутск хоорайнын Хо Ши Мин аттыг Күрүнениң башкы институтунун англи-немец дылдар факультетин 1981 чылда дооскан. Тываның күрүнениң педагогика институтунун даштыкы дылдар кафедрасынга ажилдап турган.

Американың Вирджиния шаадының университетинге бир чыл иштинде профессионал билиин бедиткен. Алдынай Биин-ооломда Седен-Хуурак амгы үеде Тыва Республиканың күрүне лицейинде англи дыл башкылап турар.

Aldynai Seden-Khurak graduated from the Irkutsk State Teacher's Training Institute of Foreign Languages named after Kho Shi Min. After graduation she started to work at Kyzyl State Teacher's Training Institute, faculty of foreign languages.

She spent one year in the US as an exchange teacher increasing the level of her professional and English language communicative skills. Now she works as an English teacher at the state lyceum of the Republic of Tuva.

Алдынай Седен-Хуурак Иркутск хоорайның Хо Ши Мин аттыг Күрүнениң башкы институтунун англи-немец дылдар факультедин 1991 чылда дооскан. Тываның күрүнениң педагогика институтунун даштыкы дылдар кафедрасынга ажылдап турган.

Американың Вирджиния штадының университетинге бир чыл иштинде профессионал билиин бедиткен. Алдынай Биин-ооловна Седен-Хуурак амгы үеде Тыва Республиканың күрүне лицейинде англи дыл башкылап турар.

Aldynai Seden-Khurak graduated from the Irkutsk State Teacher's Training Institute of Foreign Languages named after Kho Shi Min. After graduation she started to work at Kyzyl State Teacher's Training Institute, faculty of foreign languages.

She spent one year in the US as an exchange teacher increasing the level of her professional and English language communicative skills. Now she works as an English teacher at the state lyceum of the Republic of Tuva.